

Taşköprizâde'de Vebayı Önleme ve Tedavi Etmenin (Okült) Bilimi Üzerine*

Matthew Melvin-Koushki**

Tercüme: Zeynep Kuleli***

Öz: Henüz çok az çalışılmış veba risaleleri on dördüncü yüzyılın ortasındaki Kara Ölüm kıyametinden sonra yüzyıllarca tekrarlayan salgınlara Batı Avrasya'yı kasıp kavuran kültürel dönüşümlere tanıklık eder. Bu türe Osmanlı katkıları, emperyal-bilimsel erken modernitenin ortaya çıkışını izlememize olanak sağlaması açısından örneklik teşkil eder. Bu makale bilinen en kapsamlı ve yenilikçi İslami veba risalesini, Taşköprizâde Ahmed'in (ö.1561) *Risâletü's-Şifâ'sını* sunmaktadır. Bu eserde ünlü Osmanlı hezarfeni, hem dini hem rasyonel argümanlar takdim ederek okült bilimin vebayı önlemede ve tedavi etmede en deneysel yöntem olduğuna dair çok güçlü bir argüman oluşturur. Bu amaçla, eserin teorik ilk yarısını tevekkülü tesebbübe veya kör inancı "bilimsel yöntem"e tercih eden kaderci âlimlerin ve süflerin eleştirisine ayırır; uygulamaya dair olan ikinci yarı ise yaşadığı dönemin tıbbi olarak etkili bilimsel disiplini olduğunu düşündüğü, genel olarak Batı erken modernitesinin "kozmozolojik tahayyül"ünü kapsayan, dünyanın pek çok düşünür ve fail tarafından matematiksel ve dolayısıyla sihirli bir şekilde izlenebilen bir metin olarak görüldüğü Yeni Pisagorcu bir bilim olan harfilîge (*ilm-i hurûf*) ayrılmıştır. Okült bilimden hoşnutsuzluğumuza rağmen, Taşköprizâde burada bir başka erken modern deneyimci olarak adlandırılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Taşköprizâde, Veba, Osmanlıca Veba Risaleleri, Deneyimcilik, Okültizm, Harfilik, Bilim ve Din, Tıp Tarihi, Erken Modernite.

Abstract: The genre of the plague treatise, still little studied, testifies to the cultural transformations that swept western Eurasia after the Black Death apocalypse of the mid-fourteenth century, with recurrent outbreaks for centuries thereafter. Ottoman contributions to this genre are exemplary: they allow us to track the emergence of an imperial-scientific early modernity. This article presents the most comprehensive and innovative Islamic plague treatise extant, Taşköprizâde Ahmed's (d. 1561) *Treatise on Healing Epidemic Diseases*. Therein the celebrated Ottoman polymath makes a strong case, advanced by arguments both religious and rational, for occult science as the most empirical method for preventing and curing the plague. To this end, he devotes the theoretical first half of the treatise to a critique of fatalist scholars and sufis, who prefer tawakkul to tasabbub, or blind faith to "scientific method"; the practical second half is devoted to what he considers to be the most medically effective scientific discipline of his era, lettrism (*'ilm al-hurûf*)—a Neopythagorean science encapsulating the new "cosmological imaginary" of Western early modernity generally, wherein the world was seen by many thinkers and doers as a mathematical and hence magically tractable text. Our distaste for occult science notwithstanding, Taşköprizâde must here be named another early modern empiricist.

Keywords: Taşköprizâde, Plague, Ottoman Plague Treatises, Empiricism, Occultism, Lettrism, Science and Religion, History of Medicine, Early Modernity

* Nükhet Varlık, Bink Hallum, Justin Stearns, Nicholas Harris, Tunç Şen, Noah Gardiner ve iki anonim hakeme bu makalenin taslağı hakkındaki yararlı geri bildirimleri için teşekkür ederim. Söylemeye gerek yok, tüm argümanlar ve hatalar bana attır.

** Doç. Dr., South Carolina Üniversitesi, Tarih Bölümü. İletişim: mmelvink@sc.edu

*** Ar. Gör., Doktora Öğrencisi, Johns Hopkins Üniversitesi, Bilim ve Teknoloji Tarihi.

Kara veba salgını (1346-1353) Afro-Avrasya hattı üzerinde çok hızlı bir şekilde yayıldı ve dokunduğu her yerde daha önce eşine rastlanmamış oranda ölüme sebep oldu. *Yersinia pestis* bakterisinin sebep olduğu bulaşıcı bir hastalık olan veba, etkilediği toplumlara beraberinde çok temel siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimler getirerek mükerrer infilaklarla yüzyıllarca devam etti. Tekerrür eden veba salgınlarına maruz kalan Osmanlı toplumu da bu dönüştürücü deneyimden muaf değildi; aksine yaşanan tecrübenin bir sembolüydü. 1347’de Osmanlı denetimindeki bölgelerde ilk ortaya çıkışından günümüz Türkiye’sinde 1947’de kayda geçmiş son örneğine kadar, bölge, tam altı yüzyıl boyunca, dünya tarihinde kaydedilen en uzun ve mütemadi veba nükslerini yaşadı.¹ Vebanın periyodik patlamaları ayırım gözetmeksizin her kesimden sayısız insan öldürdü ve hatta bazen Osmanlı devletinin varlık nedeni (*raison d’être*) olan Osmanlı hanedanlığını bile tehlikeye attı.² İnatçı vebaların Osmanlı toplumu üzerindeki çok yönlü demografik, ekonomik ve sosyal etkileri modern tarihçiler tarafından henüz yeni araştırılmaktadır.³

Bu ölümcül sorunla karşı karşıya kalan Osmanlılar önleme ve tedavi maksatlı çok çeşitli teoriler, disiplinler ve uygulamalar geliştirdiler: Osmanlı aydınları ve hekimleri veba üzerine tıbbi, hukuki ve teolojik risaleler yazdılar; merkezî yönetim halk sağlığını korumak amacıyla düzenlemeler geliştirdi; şifacılar, sûfiler ve diğer aktörler geleneksel ve geleneksel olmayan terapiler sattılar. Dolayısıyla Osmanlı toplumu mensupları doğal olarak eş zamanlı bir şekilde çok çeşitli önleyici ve iyileştirici yöntemleri açıkça kullandılar. Bunların arasında, modernlikten uzak batıl inançlar olarak küçümsenen, –çoğu hâlâ kullanımda olan– profilaktik (önleyici) ve terapötik (iyileştirici) teknikler de vardı.

Vebaya karşı sıralanan bu envai çeşit disiplinler ve uygulamalar dizisi içinde, okült bilimlerin (*ulûm-i garîbe* ya da *ulûm-i hafiyeye*)⁴ yeri, tam da bu amaçla

- 1 Osmanlı’nın ilk birkaç yüzyılındaki veba tecrübesi hakkında, bakınız Varlık, *Plague and Empire*. Bu önsöz Dr. Varlık’ın bulgularını özetlemektedir; bu çalışmaya ilham verdiği için ona teşekkürlerimi sunarım.
- 2 Osmanlı hanedanına adını veren kurucu sultan, Osman’ın oğlu Orhan (ö. 1362) daha sonra gelen pek çok diğer Osmanlı sultanı ve hanedan ailesinin üyeleri gibi muhtemelen vebadan öldü (İnalçık, *Kuruluş*, 71).
- 3 Alanın durumunu temsil eden Varlık, *Plague and Empire* adlı çalışmadır ve Panzac, *La peste*’nin tamamen yerini almıştır.
- 4 Başka bir deyişle, astroloji, simya ve çok çeşit büyüsel ve kehanet disiplini, rutin olarak İslami ansiklopedik geleneğin doğal ve matematiksel –ve giderek artan bir şekilde dinî– bilimlerinin tutarlı bir alt kümesi olarak tanımlandı. Bakınız örneğin Melvin-Koushki, “Powers of One”; Gardiner, “Books on Occult Sciences.”

yoğun biçimde kullanılmıştır, neredeyse hiç keşfedilmeden bırakılmıştır. Bugüne kadar modern literatür, pek bir bilimsel değeri olmadığını düşündüğü için, dua ve tılsımlı sihirli karelerin sadece ilgili birkaç örneğini işlemiştir; okült-bilimsel bilginin Osmanlı hastalık, beden ve sağlık kavramlarını nasıl bilgilendirdiği henüz ele alınmadı.⁵ Bireylerin veba salgınlarını nasıl anladıklarını ve tecrübe ettiklerini anlamak için, bu kavramları tarihsel aktörlerimiz tarafından anlaşıldığı ve yaşandığını şekliyle incelemek çok önemlidir; çünkü onlar için okült bilim genellikle, hem fiziksel hem de ruhsal sağlığı esas alan ve ona yardımcı olan, doğal ve matematiksel bilim anlamına geliyordu.

Bu krize cevap olarak yeni bir yazı türü doğdu: Veba risalesi. Burada sağlığı sadece hastalığın olmaması olarak düşünmeyen ya da onu sadece insanın bedenine hasretmeyen erken modern Osmanlı müellifleri, bilakis hastalığı çevresel, davranışsal ve metafizik bağlamların kuşattığı ve düzenlediği bir durum olarak algılamışlardır. Diğer bir deyişle, sağlıklı olmak yalnızca birey olarak sağlıklı bir vücuda sahip olmak anlamına gelmiyordu; kişi ancak “temiz hava ve su” ile kutsanmış (Hipokratçı-Galenci bir görüş) ve “temiz ruh” sahibi insanların yaşadığı bir yerde yaşayarak sağlıklı olabilirdi. Temiz ruhlar ancak temiz bedenlerde var olabileceği için, kişi etik ve yasal olarak temiz olan ve doğru hak yönetimle yönetilen “pak” şehirlerde yaşmalıdır. Bir yanda ahlak ve yönetim, diğer yanda verili bir yerin sunabileceği sağlıklı yaşam, aynı ruhsal-fiziksel madalyonun iki farklı yüzüydü: İyi sağlık, ahlaklı davranışa teşvik eder; ahlaklı davranış da halk sağlığının gelişmesini temin eder. Bu nedenle, bir yerin sağlıklı olup olmadığı oranın sakinlerinin manevi durumlarına göre telakki edilirdi. Böyle bir tanım bir şehir ile sakinleri arasında özel bir bağın varlığını farz eder.

Erken modern Osmanlı halk sağlığı politikalarını belirleyici olan sağlığın ve sağlıklı yaşamın bu tanımlarıydı. O nedenle devletin halk sağlığı politikasının kirletici olarak algıladığı kesimhaneler, atık ve naaşların uzaklaştırılmasını ve bu şekilde vebadan etkilenen şehri hastalığı tetikleyen pis havadan temizlemeyi savundu. Fakat bundan daha önemlisi, bu politikalar aynı zamanda “ahlâkî ve manevi kirliler” olarak görülen ahaliyi, örneğin fahişeler, dilenciler, bekârlar, kaçak göçmenler, suçlular ve benzerleri gibi şehrin istenmeyen unsurlarını temizlemeyi de hedef almıştır. Bu kişiler sağlıklı bir ruhsal ve fiziksel çevre amacıyla yasal olarak şehirden uzaklaştırılıp sürgün edilebiliyorlardı. Bu büyük kültürel dönüşü

5 Referanslar için aşağıya bakınız, özellikle dn. 29.

örnekleyen, aşağıda tartışılan ve tercümeyle alıntılanmış olan son derece önemli Osmanlıca veba risalesinin bu daha geniş, okült, tam anlamıyla erken modern sağlık tanımına göre anlaşılması gerekir.

Taşköprizâde ve Okültist Veba Risâlesi

Devlet-i Aliyye'nin Bursa ve İstanbul kadısı, Büyük Osmanlı hezarfeni Taşköprizâde Ahmed (ö.1561), artık neredeyse sadece bir biyografi yazarı olarak anılıyor: On altıncı yüzyılın en kapsamlı sözlüklerinden biri olan *eş-Şekâiku'n-numâniyye fi ulemâ'î'd-devleti'l-Osmâniyye*'si uzun zamandır oryantalist literatür tarafından on beşinci ve on altıncı yüzyıl Osmanlı eliti üzerine bir kaynak olarak değerlendirildi.⁶ Oysa ki, üretken bir müellif ve ansiklopedici olarak o aynı zamanda erken modern dönem bilim tarihi, felsefesi ve teolojisi için de en az o kadar önemlidir. Özellikle, Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde*'si on altıncı yüzyılın Arapça en kapsamlı akli ve nakli ilimler ansiklopedisidir. Üç yüz disiplini kapsamaması ile eşi benzeri olmayan bu eser, Kâtib Çelebi'nin (ö. 1657) ünlü *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*'u da dâhil olmak üzere daha sonraki tüm Osmanlıca ansiklopediler için mihenk taşı vazifesi görmüştür.⁷ Onun, Kadızâde-i Rûmî (ö. 1432) ve Ali Kuşçu (ö. 1474) gibi erken modern Fars dünyasının önemli astronomlarına kan ve nikah bağı ile akraba olan astronom Mîrim Çelebi'nin (ö. 1525) himayesine olan borcu bu risalede bariz şekilde ortaya çıkmaktadır. Aynı derecede bariz olan diğer bir unsur ise Taşköprizâde'nin Moğol sonrası dönemde hem Fars hem de Latin dünyalarında aynı şekilde tabii ve riyâzî felsefenin bel kemiğini oluşturan okült bilimlere bağlılığıdır.

Çağdaş Safevî ansiklopedicileri gibi, Taşköprizâde *Miftâh*'ta uygulamalı tabii, matematiksel ve/ya dinî bilimler olarak pek çok okült bilimi tasnif eder. Tabii bilimlere yedi ilim dâhil eder: Fizyognomi, tabircilik, astroloji, büyü, tılsımcılık, illüzyon, simya. Sonra, fizyognomiyi on bir alt disiplin (moleomansi, el falı, ayak falı, kürek kemiği okuma, iz sürme, ebeveynlik fizyonomisi, yer falı, su arama, metal arama, yağmur tahmini, kehanet, spazmatomansi), astrolojiyi beş alt disiplin (seçimler, remil atma, kitap falı, kur'a, ornitomansi ve kuş falı), sihri de on dört alt disiplin (kehanet, kara büyü, aktif özellikler, efsun, ruh büyü, ruh

6 Biyografisi ve kaynaklar için bakınız Franz Babinger ve Christine Woodhead, "Taşköprüzâde", *El²*.

7 Bu ufuk açıcı ansiklopedi için bakınız Gökbilgin, "Taşköprü-zâde ve İlmî Görüşleri"; Çevikel, "Taşköprüzâde (İsâmeddin) Ahmed".

cin büyüsü, gezegen zikirleri, sihirli diyagramlar, gizlenme, Sâsânî zenginlik büyüsü, mücevher büyüsü, hokkabazlık, kandırma büyüsü, tıbbî büyü) olarak ele alır. Ayrıca açık bir şekilde tıbbî simyaya, gemoloji (değerli taş bilimi) ve tarımı da doğal büyüye bağlar. Matematik bilimleri içinde, müellifimiz astronominin alt disiplinleri hakkında bilgi verir. (Bu alt disiplinlere) çoğu açıkça okült olan yabancı parçaların harikulade ve garip fenomenleri bilimi, gezegen kavuşumları ve onların astrolojik etkilerinin bilimi ile pek ayrıcalıklı kıyamet bilimi dâhildir. Aritmetiğin alt disiplinlerine, tılsım uygulamalarına büyük vurgu yaparak sihirli kareler bilimini dâhil eder ve onu Harfiliğe (*ilm-i hurûf ve't-teksir*) bağlar. Bu sonuncu bilime verdiği değeri göstermek için, burada Kur'an büyüsü, harf büyüsü, ilahi isimler büyüsü ve ebced hesabını içeren alt disiplinler içinde Harfiliği (beklenmedik bir şekilde) Kur'anî bilimlere içine koyar ve onu, daha önce rastlanmayan bir şekilde, ansiklopedisini yapılandırırken kullanır.⁸

Bu, Osmanlı ansiklopedi yazarımızın okült olsun olmasın, ele aldığı her bilimi eleştiriden geçirmeden kabul ettiği anlamına gelmiyor. Tabi ki, bütün iyi kadınların yapması gerektiği gibi, bir kamu görevi olarak kadının büyüünün teorik bilgisine sahip olması gerektiğini ve buna yetkili olabileceğini söylemekle beraber, *sihir* (burada büyücülük anlamında) yapmanın yasak olduğunu not düşer. Aynı zamanda, büyü ile yakın ilişkili tılsım sanatını, zor olsa da, önemli pratik faydası sebebiyle över.⁹ Benzer şekilde, remil atma ve kur'a çekme gibi kehanet bilimlerine yönelik eleştirileri, Osmanlı toplumundaki popülerlikleri göz önüne alındığında, daha ziyade bunların kontrol edilmesiyle ilgili görünmektedir ve yasaklanmaları

- 8 Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, I, 303-6, 308-22, 327-46, 362-64, 373-74, 2:525-29, 547-50; Melvin-Koushki, "Powers of One," 173-76; Koushki, "Of Islamic Grammatology", 89-91. Taşköprizâde'nin çok daha kısa ansiklopedisinden de bahsetmek gerekir, *es-Saâdetü'l-fâhire fi siyâdatü'l-âhire*, *Miftâh*'ta 300'den fazla olan bilimlerin sadece 150 tanesini ele alır. Daha az okült bilimi ele almasına rağmen, maddeler *Miftâh*'taki karşılıklarıyla çok paraleldir, bu da bize Taşköprizâde'nin okült bilimler hakkındaki görüşlerinin, daha öncelikli hale gelmekle beraber kariyeri boyunca oldukça tutarlı kaldığını gösterir. Tipik bir örnek iki eserdeki remil atma maddesidir: Muhtemelen daha önce kaleme alınmış olan *es-Saâde*'de kısa ve eleştireldir (99); aynı madde *Miftâh*'ta eleştiriyi daha açık hale getirmek için daha uzundur, dahası evliyanın bu sanatla önemli sonuçlar elde edebilecekleri hakkında bize güvence verir (I, 336).
- 9 *Miftâhu's-saâde*, I, 314-16. Özellikle, iki bilimin Helenik kullanım kılavuzu olan Mesleme el-Kurtubî'nin (ö. 964) *Gâyetü'l-hakîm*, Lat. *Picatrix*, adlı eserini temel olarak listeler, (İbn Haldûn'dan bu yana yaygın bir hata olduğu üzere burada Mesleme el-Mecrîti (ö. 1007) olarak yanlış tanımlanmıştır). Böyle bir stratejinin erken modern Fars toplumlarda yaygın olduğu üzere *sihrin* yasakken tılsımcılığın –özellikle Harfî çeşitlerinin– geçerli olması, sertliği ve ortodoksluğu ile tanınan Safevî şeyhülislamı Muhammed Bâkır Meclîsi (ö. 1699) tarafından, *hudûd* cezaları ve cinayetin cezası üzerine kaleme aldığı Farsça eseri *Risâle Hudûd ve Kısâs ve Diyât*'ta pagan büyücülüğünün Kur'anî büyüünün gelişle beraber tamamen yok olduğunu iddia etmesi tanıklık eder. (Melvin-Koushki, "How to Rule the World", 143, dn. 8).

anlamına gelmez. Bu nedenle, remil atma (*ilm-i remil*) konusunda fikri oldukça serttir –bu bilimin nebevî mucize ve veli ilmi statüsünde olduğunu, dolayısıyla da normalde veli olmayanların bu konuda uzmanlaşmasına müsait salt teknik bir sanat olmadığını savunur. Ancak bu kontrolçülük bu bilimin prestijini daha da artırır ve bu sayede şarlatanları caydırmaya yarar ki, bu bilimin o dönemde ne kadar popüler olduğuna da bir delildir.¹⁰ Taşköprizâde hukukî, epistemolojik ve sosyolojik olarak *sihirden ayırdığı*, tabiî, matematiksel ve dinî diğer kırk küsur okült bilimi, hepsinin yararlılığı, uygulanabilirliği ile ilmi ve manevi kesinlikleri çok çeşitli derecelerde olsa da genelde sorunsuz olarak sunar. Buna büyüünün on dört alt dalı da dâhildir. Onun burada okült bilimleri(n çoğuna yönelik) teşviki diğer türlerdeki eserlerinde de mevcuttur: *er-Risâletü'l-câmia li-vasfî'l-ulûmi'n-nâfia'*da –açıkça felsefi bilimleri Müslüman halkın ruhsal sıhhatiyle alakalı olmadığı için değerlendirmenin dışında bırakan Arapça teolojik-hukukî bir eser– Taşköprizâde astrolojinin sosyal, o nedenle de ruhsal sıhhat için gerekli bir bilim olduğunu güçlü bir biçimde savunur. Taşköprizâde'nin aldığı matematik eğitimi göz önüne alındığında, aynı paragrafta astroloji uygulamasına değil de, astronomi uygulamasına sıkı hukukî sınırlamalar getirmesi dikkate şayandır.¹¹

Aynı okült-bilimsel –özellikle Harfî– bağıllık Taşköprizâde'nin veba üzerine kaleme aldığı önemli Arapça risalesi, *Risâletü'ş-şifâ' fi edvâi'l-vebâ'*nın da çerçevesini çizer. Sadece Türkiye'de otuz nüshasının günümüze ulaşması ve Osmanlı Türkçesine en az üç tam veya kısmi tercümesinin bulunması, eserin belirleyici rolünü göstermektedir.¹² Bu eser, hiç tartışmasız, bu konu üzerine yazılmış mevcut tüm erken modern İslami eserlerin içinde bu konuda en kuşatıcı olandır. Buna rağmen, henüz ne modern araştırmacılar tarafından yeterince çalışılmıştır ne de

10 Bakınız yukarıda dn. 8.

11 *Risâletü'l-câmi'a*, 39 (editörün pasajın sonundaki noktalama işaretinin yanlışlığına ve Arapça sözdizimine uymadığına dikkat edin, yazar bütün bilimleri sert bir şekilde yasadışılıkla kıymıyor): “İkinci yararlı bilgi türü ikincil olarak böyledir, (birincil olan Arap bilimleri ya da mantığın aksine). Buna kişinin hayatını düzenleyen bilimler dâhildir, bedeni ilgilendiren tıp; vasiyet ve mirası ilgilendiren aritmetik ve çatışmaları önlemek ve toplumu yönetmek için astroloji (*marifetü'l-ahkâm*). Hukuk gibi, bu tür bilimler de toplumsal yükümlülük olan konular arasındadır (bireysel olanlar değil). Ayrıca Kur'an kıraati ve fonetik; nesh edilen ayetler, tüm detaylarıyla haberler ve hadisler, ravilerin isimleri ve rivayet zinciri eksik olanları tam olanlardan, güçlü hadisi zayıf hadisten ayırma kabiliyeti dâhil; kişinin öbür dünya bilimlerine hakimiyetini tamamlamasıyla ilgili bilimleri de içerir ve sadece namaz vakitlerinin ve kiblenin tayinine izin verdiği ölçüde de olsa astronomi (*ilm-i nücum*), (bundan daha fazlası yasaktır). Tüm bunlar yararlı bilimler arasındadır, bu dünyayla ya da diğeriyle ilgili olsun –aslında (yararlılıkları açısından) hepsi öbür dünya bilimlerine aittir.”

12 Kısmi bir liste için bakınız İhsanoğlu vd., *Osmanlı Tıbbi Bilimler*, I, 139-40; İhsanoğlu vd., *Fihrist mahtûtât-i't-tıbb*, 280-82.

bir tahkiki yapılmıştır.¹³ Yine de bu eser, genel olarak erken modern Afro-Avrasya'yı ve özellikle de İslami toplumları şekillendiren en önemli çevresel faktör olan veba üzerine odaklanmasıyla on altıncı yüzyılın ikinci yarısının Arap-Fars-Türk teolojik ve tıp sanatlarının durumunu çok doğru bir şekilde yansıttığı söylenebilir.¹⁴ Vebanın etkisi hiçbir yerde, daha önce not düşüldüğü üzere, 600 sene boyunca sık sık (bazen her yıl) salgınlar yaşamış Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu kadar derinden hissedilmedi. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti yeni bir halk sağlığı politikası geliştirmeye başladı ve zamanla onu, öyle görünüyor ki, okült bilimler aracılığıyla uyguladı.

Osmanlı'nın iki yüz yıllık veba tecrübesi üzerine çalışan bir Osmanlı âlimi olarak Taşköprüzâde, bu geniş kapsamlı çevresel ve kültürel dönüşümü gözlemlemek ve anlamak için çok iyi bir konumdaydı. Bu nedenle, onun teolojik-bilimsel veba risalesi –ki buradaki bilimin çoğu okülttür– bu erken modern emperyal-bilimsel dönüşün güzel bir kanıtıdır. Bu itibarla, türün hemen hemen tüm Ortaçağ örneklerini tanımlayan daha muhafazakâr yaklaşım yerine, doğrudan yerel deney yaptığı pragmatik vurgusuyla alandaki Ortaçağ Arapça (ve Latince) örneklerinden oldukça farklıdır.¹⁵

Risâletü's-şifâ'nın iki ana amacı vardır. Risalenin ilk yarısı veba vurmuş bölgelerden kaçmanın veya buraları arındırmaya çalışmanın meşruluğu üzerine, bazı muhafazakar âlimleri ve sûfilere (bunları yapmanın meşru olmadığını söyledikleri için) kadercî tutumlarından dolayı eleştiren, güçlü bir hukukî-teolojik argüman geliştirir.¹⁶ Veba hastalığının bulaşıcı olmadığı ve vebalı bölgelerden kaçmaya müsaade edilemeyeceği görüşü daha önce kaleme alınmış pek çok Arapça veba risalesinde kutsallaştırılmış görüşlerdir, Taşköprüzâde bunları çok sağlam bir şekilde tekzip eder.¹⁷ Buradaki teolojik gerginlik *tevekkül* ve *tesebbüb* ikili terimleri açısından ya da Tanrı'ya mutlak güven karşısında şeylerin sebebini araştırma olarak analiz edilir. Bunun üzerine iki temel görüş tanımlanır ve uzunca irdelenir: *Tesebbübü* –yani bilimsel yöntem olarak adlandırabileceğimiz şeyi– dindarlık gereği reddedenler ile bilimin ve dindarlığın tamamen kâbil-i telif olduğunu düşünen

13 Kısa ve güvenilir bir özet için bkz. Çankaya, "Taşköprüzâde Ahmed".

14 Bakınız Varlık, *Plague and Empire*.

15 Bu argümanın kaynağı Varlık, "Between Local and Universal"; ayrıca aşağıda bkz. dn. 37.

16 Bu teolojik açıdan endişeli soru üzerine bakınız Varlık, "Between Local and Universal"; ve Stearns, *Infectious Ideas*.

17 Varlık, *Plague and Empire*, 243, dn. 100; Stearns, "Public Health", 173-75.

bunları uygun şekilde birleştirenler.¹⁸ En önemlisi, Taşköprizâde sûfi grupları ve onları taklit eden Müslümanları bilim karşıtı grup olarak öne çıkarır. Bu ayırım erken modern Osmanlı bağlamına özgü görünmektedir ve ortaya sürdüğü ikilem on yedinci yüzyılda dinen, siyaseten ve sosyal olarak pekişti; fakat Moğol-sonrası Fars dünyada başka yerlerde sûfizm ve bilim çok kolay ve profesyonel bir şekilde birleşmişti.¹⁹ O nedenle, Osmanlı sarayında daha önce görülmemiş derecede kurumsallaşmış bir elit bilim olan astroloji (*ahkâm-ı nücûm*) Osmanlı teologları tarafından değilse de astrolojinin yıldızlarla ilgili bir determinizmi zorunlu kıldığı gerekçesiyle çoğu zaman Osmanlı sûfilere tarafından reddedilmiştir.²⁰

Taşköprizâde'nin sert toplumsal eleştirisi ve insan unsuru üzerine yaptığı deneysel argümanı o dönemdeki Osmanlı-karşıtı Hristiyan “kaderci Türk” kinayesinin tamamen tartışmalı bir kurgu olduğunu ortaya çıkarıyor. Nitekim modern tarih yazımı bu kurguyu büyük ölçüde hiç sorgulamadan ve hayret verici bir biçimde tarihî bir gerçek olarak kabul etmişti.²¹ Hâlbuki bizim “Türk” müellifimiz ise bilakis “kaderci sûfi” ile alay etmektedir. Daha da önemlisi, Taşköprizâde burada bilinçli bir şekilde erken modern *ilerici* bir tavır sergilemektedir. Klasik teamül ve çağdaş muhafazakârlığa karşı, İslam ve dünya tarihinde bir dönüm noktası teşkil eden Kara Ölümün yeniliğini, yani eşi görülmemiş yıkıcılığını göstererek vebayla savaşta yeni teknikler savunmaktadır.²² Yine de bizim devlet kadımız, yeni bir çağın biyolojik zorluklarını başarılı bir şekilde aşmak için kişinin her zaman olduğu

18 Taşköprizâde'nin Batı bilimsel yönteminin kanonlaşmış babası Francis Bacon'ın doğduğu 1561 yılında ölmesi imalidir; Bacon'ın da hassaten *Fars* olarak tahayyül ettiği sihri doğa bilimlerinin yenilenmesinin temeli olarak öne çıkardığının vurgulanması gerekir. Bkz. Josephson-Storm, *The Myth of Disenchantment*, 44-51. Fakat açık olmak gerekirse: Ben “deneyimcilik” ve “bilimsel yöntem”in *tesebbüb* için makul çeviriler olacağını düşünüyorum. Bunu Osmanlı bilgininin *avant la lettre* bir Baconcu olduğunu iddia etmek için değil, fakat daha ziyade çağdaş okuyucuların anlayacağı deneyimci anlamı verdiği için. Bu erken modern bağlamda anakronistik kalan “bilim” kullanımının arkasında da aynı ilke var. Söylemeye gerek yok, on altıncı yüzyılda tevekkül-tesebbüb tartışması Arap-Fars ilim geleneğinde uzun zamandır süregelen, sûfilerin özellikle ilk pozisyonu savladıkları ve ilişkilendirildikleri bir tartışmaydı. Yine de burada dikkat çeken şey, bir Halveti sûfisi olan Taşköprizâde'nin, ölümcül ve tekrarlayan veba salgınları karşısında bilimsel, tıbbi, teolojik, yasal, politik, ekonomik olmak üzere birçok cephede basiretli, atılgan aksiyonları teşvik etmek için geleneksel sûfi pozisyonunu, *tesebbüb* terimini *tahkik* ve *tecrübe* ile eş anlamlı alarak, kategorik bir şekilde eleştirmesidir. *Tevekkülün* çeşitli savunmaları ve eleştirileri için bakınız Stearns, *Infectious Ideas*, Bölüm 6.

19 Bu uyum yanlısı eğilimi örnekleyen bilim adamı İlhanlı sûfi-bilim insanı Nizâmeddin Hasan el-Nisâbüri'dir (ö. 1330). Hakkında bakınız Morrison, *Islam and Science*.

20 Şen, “Astrology in the Service of the Empire”, 31, 98-103.

21 Varlık, *Plague and Empire*, Bölüm 2; Varlık, “Oriental Plague”.

22 Bir bütün olarak Afro-Avrasya ekümeninin bir gelişimi olarak bu dünya görüşü üzerine bakınız Melvin-Koushki, “*Tahqiq vs. Taqlid*”.

gibi, Platoncu-Aristotelesçi-Muhammedî orta yolu takip etmesi ve hem ruhsal hem de fiziksel bilimin peşini bırakmaması gerektiği sonucuna varıyor.

Bu yenilikçi, ilerici, Helenik-İslami temanın teyidi bağlamında, risalenin ikinci yarısı vebayla mücadelede ya da tedavisinde kullanılacak bilimsel yöntemlerin sentetik bir sunumuna ayrılmıştır. Şöyle ki, ilk yarısı insan unsurunu savunur, sonra ikinci kısım bu unsuru bilimle –özellikle okült olanlarla– özdeşleştirir. Burada Taşköprüzâde fiziksel (*cismânî*) ve ruhsal (*ruhânî*) tıp arasında kesin bir ayrım teklif eder ve iki kategorinin de deneysel (*tecrübî*) olarak en güvenilir ve teorik olarak kanıtlayıcı (*tahkiki*) yöntemlerini değerlendirir. İlk kısmın örneklerinin hepsi doğal olarak Galenci-İbn Sînâcı tıptan alınmıştır. İkinci kısım ise Kur'anî-matematiksel okült bilime yani Harfiliğe adanmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, Taşköprüzâde'nin bu okült bilime verdiği özel değer, aynı şekilde *Miftâhu's-saâde*'de görülmektedir. *Miftâh*'ta müellif bu bilimin en yüksek Kur'anî bilim olduğunu öne sürer ve bu nedenle onu tüm İslami bilimi yapılandırmak için kullanır.²³

Bu, modern standartlara göre garip ve kesinlikle “bilim dışı” görünse de, harf büyüsü ve harf kehaneti Batı Avrupa ve Doğu Akdeniz'de İbranice kabala adı altında, erken modern Batı boyunca bilimsel ve popüler kültürün her yerde bulunan bileşenleriydi. En önemlisi, Harflik hem İslam hem de Hristiyan topraklarında, benzer şekilde, Yeni Pisagorcü –dünyayı, kendini ilahlaştıran bilim adamı tarafından çözülmesi ve daha sonra büyü olarak tekrar kodlanması gereken bir matematiksel metin gibi ele alan– kozmolojinin ana aracı olarak ortaya çıktı (*Matrix*'i düşünün). O nedenle dönemin en önemli Müslüman, Yahudi ve Hristiyan matematikleştirici düşünürlerinin çoğunun açıkça Harfi-Kabalacı ve/veya Pisagorcü olması tesadüf değildir. Bu bağlamda, Taşköprüzâde'nin özellikle Yeni Pisagorcü okült bilime yaptığı vurgu ne tuhaftır ne de doğuya ait bir inkırazın delilidir. Tam aksine bu,

23 Bakınız yukarıda dn. 8. Eldeki bu eserde, Taşköprüzâde buna *erbâbu'l-azâim ve'l-ârifûn bi-havâsî'l-esmâi'l-ilâhiyye min ehli'l-cefr ve'l-evfâk ve ashâbi'l-tekrât* (s. 74/51b) olarak atıf yapıyor. Taşköprüzâde'nin risalesini alıntılıyarak (muhtasar bir Türkçe tercümesini baz alarak), Birsan Bulmuş'un seçilmiş Osmanlı bilimsel veba tartışmaları üzerine çalışması veba tıbbının büyük kısmının Harfi ve okültist yönünü ortaya koyar; aynı zamanda bir yandan Harfliğin kabala ile eş dönemli ilişkisini, bir yandan da çağdaş İngiliz bilimsel kültürünün bazı temsilcilerinin projelerinde kabalanın benzer önemini doğru bir şekilde kaydeder (*Plague, Quarantines and Geopolitics*, Bölüm 4). Ancak maalesef Bulmuş'un çalışması ilgili birincil ve ikincil kaynaklardan tamamen etkilenmemiş ve burada itimat edilemez. Özellikle, Taşköprüzâde'nin Harfi operasyonlarının birçoğunu Sefarad Yahudi Kabalacılarından türettiği iddiası (69) heyecan verici bir olasılık yaratıyor –fakat ne yazık ki neredeyse kesin olarak kurgusal: Bunu desteklemek için referans verdiği folyo numarası yoktur ya da Taşköprüzâde'nin Harflik noktasında tamamen Bünici-Bistâmîci olan orijinal Arapça risalesinde bu iddiaya delil olabilecek nitelikte bir şey rastlanmaz.

bize Kopernik-Bacon-Kepler-Galileo-Newton kutsal bilimsel silsilesini veren geniş çaplı Batı *zeitgeistinin* bir örneğidir.²⁴

İslam bilim tarihinin modern tarih yazımında potansiyel olarak *doğru* olan Galenci-İbn Sînâcı tıp (diğer adıyla “proto-tıp”) ile ilanihaye *yanlış* olan nebevî tıp (diğer adıyla “bâtil inanç”) arasında aynı keskin ayırım ve ikincisi pahasına neredeyse sadece birincisine odaklanmış olmak, erken modern aktörlerimizin kategorilerine de şiddet uygulamaktadır. Bu ayrıca bu proto-tıbbın çok kesin okült mahiyetini de görmezden gelir, sanki görünmeyen (*bâtin*) sebeplerin görünen (*zâhir*) semptomların teşhis edilmesini ifade ettiği gibi, aynı zamanda okült özelliklerin (*havâs*) ve hayvani bitki ve mineral formların insan sağlığını korumak için yaptıkları kozmik iletişimi anlatır.²⁵

Buradaki kategorizasyon hatamız köken olarak kozmolojik bir sorundan kaynaklanmaktadır. Modern maddeci kozmoloji –şüphesiz ki, bilim ve tıp tarihi materyalist disiplinlerdir– zihnin maddenin en iyi ihtimalle bir *epifenomenonu* (ikincil gerçekliği) olabileceğini farz eder; o nedenle (savunucuları tarafından evrensel olarak zihin-madde ve zihin-zihin ilişkilerinin teknolojik bir dizginlenmesi olarak tanımlanmış olan) okült bilim ancak bir aldatma ya da hayal olabilir, yani hiçbir bilimsel değeri olamaz. Ne var ki, Taşköprizâde gibi erken modern Müslüman müellifler diğer Hristiyan ve Yahudi çağdaşlarıyla beraber, bir Yeni Platoncu-Yeni Pisagorcu bir kozmolojik çerçevede içinde çalıştı. Bu çerçevede büyü basitçe ‘bilim’di ve gerçekten de kişinin Helen-İslam felsefesini sosyal olarak yaşadığı birincil araçtı. Bilinç ve dil kozmosu inşa eder: O nedenle devletin sağlık durumu İslam imparatorluğunun bekası için karasal (yani doğal) alanda hayvanlar, bitkiler ve mineraller aracılığı, göksel (yani matematiksel) alanda gezegenler, melekler ve Kur’anî harfler ve sayılar aracılığıyla yeniden büyüselleştirilebilir.²⁶

Bu kozmolojik-empyral bağlamda, Taşköprizâde’nin veba risalesinin bilimsel yarısının büyük bölümünü ve eserin totalde üçte birinden daha fazlasını salgın hastalıktan korunmak için ilahi isimlerle yazılan sihirli karelerden bozma tılsımları öne çıkaran, mahsûsan Harfî tıbbı ayrılmış olduğunu görmek hiç de şaşırtıcı

24 Referanslar için bakınız Melvin-Koushki, “Powers of One.”

25 Manfred Ullmann’ın tıp tarihi ve doğa bilimleri üzerine ufuk açıcı eseri bu noktada bir istisnadır: ne yazık ki, İslami disiplinlerin “sihr”e bulaşmışlıklarını kabul ediyor ve o nedenle bunların Müslüman uygulayıcılarını sonsuza kadar geri kalmışlığa mahkûm ediyor. Bakınız örneğin Ullmann, *Natur und Geheimwissenschaften*, 1; Lemay, “L’Islam historique”. Çoğu zaman büyüselleştirme ve simyevi olan Galenci tıbbın teleolojik olmayan bir çalışması için bkz. Harris, “Better Religion through Chemistry”.

26 Bu kozmolojik soru hakkında bkz. Melvin-Koushki, “Is (Islamic) Occult Science Science?”

değildir.²⁷ Orada gerçekleşen operasyonların deneysel doğasına veya deneysel olarak kanıtlanmışlığına (*mücerreb*) da eşit bir vurgu yapılır. Görüleceği üzere, bu amaçla atıfta bulunduğu başlıca kaynakları Kuzey Afrikalı sûfi-büyücü Ahmed el-Bûnî (ö. 1225-33 arasında) ile Osmanlı okültist-kıyametçi Abdurrahman el-Bistâmî'nin (ö. 1454) Arapça Harfî klasikleridir. Bu iki figür birlikte Harfî pratiğini erken modern İslam dünyasında takip edileceği şekliyle tanımlamışlardır ki, bu pratik erken Osmanlı evrenselci emperyal ideolojisine olduğu kadar rakipleri olan Timurlu, Akkoyunlu, Safevî ve Moğol rakiplerinin ideolojisine de önemli bir destek oldu.²⁸ Daha da önemlisi, Taşköprüzâde'nin ahlâken ve ruhen temiz bir toplum en az temiz bir fiziksel çevre kadar önemlidir vurgusu vardığı bilimsel sonucun temelidir. O nedenle ruhsal ve fiziksel tıp her zaman birlikte uygulanmalıdır; ruhsal tıp fiziksel olana üstündür, aynı matematiksel bilimin tabii bilime epistemolojik olarak üstün olması gibi.²⁹ Nitekim, risalenin ilahi isimler büyümesine vurgusu müellifinin teolojik argümanının çerçevesini kanıtlamayı amaçlar: Bir tılsım vasıtasıyla matematiksel ve teknolojik olarak Allah'ın Kur'an'da geçen bir adının (mesela *el-Şâfi*) gücünden yararlanmak *tevekkül* ve *tesebbüb*, dinin ve dilimin, mükemmel bir şekilde sentezlenmesidir.

Taşköprüzâde'nin eserinin, ki türünün erken modern İslam dünyasından günümüze ulaşmış bilinen en kapsamlı örneğidir, on dört ve on beşinci yüzyıllarda gelişmiş ve on altıncı yüzyılın ortasından itibaren yaygınlaşmış, genel de okült bilimlerin, özelde ise Harfiliğin ana akım olduğu, daha geniş bir Osmanlı ve Arap-Fars ilmi dünya görüşünün bir temsilcisi olduğunu vurgulamakta fayda var. Harfiliğin Batı Akdeniz matrisini yansıtır başka astrolojik-büyüsel mülâhazalara da göz kırpar şekilde günümüze ulaşmış en az üç erken dönem Endelûsî-Mağribî veba risalesi hastalığı önlemek için etkili bir araç olarak ilahi isimlerin zikredilmesini ve Kur'an'dan dualar okunmasını teşvik etmektedir. Muhammed Şekûrî (ö. 1348) ve İbn Manzûr el-Kaysî'nin (ö. 1460) eserleri mahiyet bakımından alenen Harfî olmasa da, on beşinci asrın öncesinde ya da hemen başında Fezli matematikçi İbn Haydûr el-Tâdilî'nin (ö. 1413) kaleme aldığı *Makâletü'l-hikemiyye fi'l-emrâzül'vebâiyye*'si Galenci-İbn

27 Harfî tıbbın nebevî tıbbâ müsavî olmadığına vurgulanması gerekir, ki birincisi ikincisinden beslenir: çünkü daha ziyade özel bir Yeni Pisagorcu kozmolojisine dayanır ve burada özel bir Bûnîci-Bistâmîci soyağacı ile övünmektedir. Aynı zamanda, Müslüman okültistlerin *sıhr* üzerindeki önceki yasaklardan küstahça kaçmalarına izin veren tam olarak Harfiliğin Kur'anî doğasıdır.

28 Fazhoğlu, "İlk Dönem Osmanlı İlim"; Fleischer, "A Mediterranean Apocalypse"; Fleischer, "Ancient Wisdom and New Sciences"; Melvin-Koushki, "Early Modern Islamic Empire."

29 Bu "matematiksel hümanizm" in ortaya çıkışı üzerine bakınız Fazhoğlu, "Between Reality and Mentality"; Melvin-Koushki, "Powers of One."

Sinâcî tıbbî reçetelere göre Harfî-büyüsel olana öncelik verir.³⁰ Bu, Doğu Akdeniz’de ve oradan daha doğudaki bölgelerde yaygınlaşacak eğilimdir. Belki de bu nedenle vebayı konu edinen ilk Türkçe tıp mecmuası, Anadolu’lu doktor Celâleddin Hızır (ö. 1417) nâm-ı diğer Hacı Paşa’nın *Müntahâb-ı Şifâ’sı*, doğal olarak ilahi isimli tılsımlar reçete eder.³¹ Bir yüzyıl sonra yazılan, Osmanlı başkadısı Kemalpaşazâde Ahmed’in (ö. 1534) Arapça kısa veba risalesi, *Râhâtü’l-ervâh*, başlığının da ima ettiği üzere, aynı şekilde yarı yarıya Harfî tıbbâ adanmıştır. Şaşırtıcı bir şekilde, bu kıymetli zat, temel olarak vebayla mücadele için reçeteler sunan tılsımlar üzerine yazılmış Türkçe bir risalenin (ya da daha doğrusu emperyal araştırma tasarısının) de muhtemel yazarı.³² Aynı şekilde, Bistâmî’nin kendisinin veba ve salgın hastalık üzerine bir değil, iki adet Arapça risale yazması tesadüf değildir: *Vasfûd-devâ fi keşf-i âfâtî’l vebâ ve el-Ed’iyetü’l-müntehabe ve’l-edviyetü’l-mücerrebe*.³³ Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, her ikisi de odak noktasında büyük ölçüde Harfîdir ve Kahire bağlantısı burada çok önemlidir. Taşköprizâde’nin iki yüzyıl sonra yazdığı veba risalesinin çok açık şekilde yansıttığı üzere Kara Ölümün dönüştürücü uyanışıyla Memlûklerin başkenti okült-bilimsel rönesansın başkenti haline geldi; İbn Haydûr’unkinden çok daha sofistike olan, önerdiği Bûnîci-Bistâmîci tıbbî büyü, ilk olarak orada geliştirildi, sonra Timurlu, Akkoyunlu ve Osmanlı saray elitleri eliyle onlarca yıl güçlü bir şekilde yayıldı.³⁴

30 Bu üç veba risalesi sırasıyla Gigandet, “Trois *Maqâlât* au sujet des épidémies de peste”, Gigandet, “Trois *Maqâlât* sur la prévention des épidémies”de tanıtıldı ve çevrildi. Bu, İbn Haydûr’un çok kısa teklifinin, burada tartışılan sonraki incelemelerde olduğu gibi tam anlamıyla Harfî olduğu anlamına gelmez: sihirli kare tılsımları yoktur ve tılsım kullanımı için teklif ettiği ilahi isimler Taşköprizâde’ninkilerden farklıdır. Bununla beraber, Mağribî âlimin bir matematikçi olarak statüsünün burada önemli olduğunu düşünülmalıdır. Dols bu bağlamda İbn Haydûr ile Taşköprizâde’yi bağlayan ilk kişidir –gerçi ikisini de hurafeci ve anti-deneyisel gerici olarak ciddiye almaz. (*The Black Death*, 121-42).

31 Özellikle, veba hakkındaki kısa bölümde, *Veli, Vâli, Vâfi, Vâfi, Vâki, Vâris, Vâsi’, Vehhâb, Vekil, Vâhid, Vâcid* and *Vedûd* (*Müntehâb-ı Şifâ*, 174-79: 175) ilahi isimleri üzerine kurulmuş bir 12 x 12 sihirli kare dâhil, Hacı Paşa toplamda beş sihirli kare tedarik eder. Aksi takdirde, bu bölüm müellifin, Fars dünyada ancak on beşinci yüzyılın sonunda bir Harfî olarak kurgulanmaya başlanan İbn Sinâ’ya (ö. 1037) olan bağlılığı göz önüne alındığında daha da çarpıcıdır –bu makalede izi sürülen paradigma değişiminin bir delilidir; bu yeniden kurgu hakkında bkz. Melvin-Koushki, “World as (Arabic) Text”. Daha yerel düzeyde, Kahire’deki eğitimi sebebiyle Mağribî ilim geleneğini Osmanlı Anadolu’suna taşıyan biri olarak Hacı Paşa’nın önemi hakkında bkz. Yıldız, “From Cairo to Ayasuluk”. Hacı Paşa *Müntehâb-ı Şifâ*’nın çok daha popüler bir muhtasarını kaleme almıştır, fakat henüz basılmış ya da çalışılmış değildir. Yıldız’ın not düştüğü gibi “Hacı Paşa’nın Türkçe ve Arapça tıp eserlerinde İbn Sinâcî gelenekten ne kaldığı ne eklendiği ve ne atıldığı gelecekteki Ortaçağ Anadolu ve Osmanlı tıp çalışmaları için üzerinde çalışılması gereken bir boşluktur.” (290)

32 Bu iki eser ve daha genel olarak Kemalpaşazâde’nin okültist merakları hakkında bkz. Şen, “Practicing Astral Magic”.

33 Bu risaleler için bakınız Varlık, *Plague and Empire*, 225-28, 233, 243. Karşılaştırınız: Gardiner, “The Occultist Encyclopedism”; Gardiner, “Books on Occult Sciences.” Bûnîci-Bistâmîci ilahi isim sihrinin ortaya çıkışı ve evrimi üzerine bkz. Gardiner, “Esotericism in a Manuscript Culture”.

34 Gardiner, *Ibn Khaldûn versus the Occultists*; Melvin-Koushki, “Powers of One”.

Bununla birlikte, İslami ve özellikle Farsça veba risalelerinin neredeyse hiç çalışılmamış olduğu da aynı şekilde vurgulanmalıdır; bu konudaki Safevî ve Moğol eserleri henüz tespit edilmemiştir. Yine de bu cephede Farsça kapsamlı bir türsel süreklilik çok muhtemeldir. İmparatorluk rekabeti ve günah çıkarma damgası bir yana, astroloji, Harfilik, remil atma, tabircilik, fizyonomi ve simyaya ağırlık veren okült-bilimsel söylemdeki patlama Osmanlı, Safevî ve Moğol dünyalarında yaygındı ve ortak Arap-Fars kanonu üzerine inşa edilmişti. Sosyo-politik olarak, İran zengin emperyal komşuları için önemli bir okültist ihracatçısı oldu.³⁵ Tipik bir örnek, Taşkoprîzâde'nin birkaç on yıl sonra benzer şekilde yapılandırılmış sunumu için birincil model olan İdrîs-i Bitlisî'nin (ö. 1520) eşit derecede çok değerli 1513 tarihli veba risalesi *Risâletü'l-ibâ'an mevâkı'î'l-vebâ'*'dir: Buradaki önce Akkoyunlu-sonra-Osmanlı âlimi ilk detaylı rasyonalist ve gelenekçi argümanı kendi itibari kaçış politikası lehine geliştirir ve çoğu ilacı aynı şekilde Harfi olan tıbbi bir ek yazar.³⁶ Bu okültist ajanda Bitlisî'nin Akkoyunlu yargıtayının bir mensubu olarak eğitimini yansıtır; Bitlisî mahsûsan Timurly okült-bilimsel terminolojisinde uzmanlaşp bunu daha sonra Osmanlı patronları için yeniden konuşlandırdı.³⁷ Böyle bir modelle Taşkoprîzâde'nin risalesinin de ortak bir Memlük-Timurly-Akkoyunlu-Osmanlı üretimi olduğu düşünölmelidir.

Bu süreklilikler bir yana, *Risâletü's-şifâ* –tam anlamıyla bir okült-bilimsel ve deneysel eser– tek başına bir dönüm noktasıdır ve bu itibarla yakından çalışılmayı hak eder. Entelektüel ufkunun açıkça ortaya koyduğu gibi, İslami okült bilim bundan sonra modern pozitivist tarihçi tarafından açıkça küçömsenemez ya da nazikçe geleneksel, bâtil inançlara bağıli deneyimciliğın antitezi “une fuite

35 Gardiner, *Ibn Khaldün versus the Occultists*; Melvin-Koushki, “The Occult Sciences in Safavîd Iran”.

36 Bu zeyil şu nüshada, toplamda 59 folyonun 12 folyosu eder: İstanbul, Süleymaniye, Aşir Efendi 275/3, 101b-60b; bkz. 149a-60b. Burada bu kodeksin sadece üç eser ihtiva etmesi önemlidir, Taşkoprîzâde'nin orijinal Arapça veba risalesi, muhtasar Osmanlı Türkçesi tercümesi ve Bitlisî'nin Arapça risalesi. Bu, bazı Osmanlı âlimlerinin bunları en az on sekizinci yüzyıla kadar bir çift olarak gördüğünü gösterir. Aynı şekilde önemli olan bir gerçek de şu ki, genel olarak fiziksel ve ruhsal rejimlere göre çizdiği tezyildeki çerçevesinin birebir aynı olmasıyla beraber, Taşkoprîzâde Bitlisî'nin birkaç Harfi operasyonunu âdeta kelimesi kelimesine kopyalar. Bunlara el-Mü'mîn ilahi ismi, Kur'an'daki altı şifa ayeti ve Mısırlı Şeyh Ali b. Lâla el-İsfarâyinî'nin tecrübesi dâhildir (Bitlisî'nin orijinali için bkz. 157a-b). Aynı zamanda, Taşkoprîzâde'nin harfi içeriği çok daha kapsamlıdır ve Bitlisî'nin daha kısa ama sofistike incelemesinde biraz şifreli kalan noktaları açar. Bu eserin bağlamına dair bir çalışma için, özellikle Osmanlı hükömranlıktı tartışmalarıyla alakalı olarak bkz. Stearns, “Public Health.”

37 Varlık, *Plague and Empire*, 243; Markiewicz, *The Crisis of Kingship*, 176, 183-84, 219, 257-58, 265, 267, 287; Şen, “Astrology in the Service of the Empire”, 201-2. Özellikle, Bitlisî'nin *Heşt Bihîşt*'i çok çeşitli harfi ve astrolojik özlenimler taşıyan Sultan İkinci Bayezid'in (slt. 1481-1512) olayı üzerine yazılmış bir Farsça hanedanlık tarihidir. Bu harfi-astroloji ikilisinin Timurly emperyal ideolojisindeki kökenleri için bkz. Melvin-Koushki, “Early Modern Islamicate Empire”.

échevelée vers l'irrationnel"³⁸ olarak görmezden gelinemez.³⁹ Artık Taşköprizâde'nin külliyyatı nihayet hak ettiği ilgiyi görmeye başladığına göre, bu risalenin de çok yakında tahkik edilip tamamen çevrilmesi umulur.⁴⁰ Nitekim bu risale genel olarak Fars emperyal-bilimsel kültürünün başlıca bir örneğidir; özel olarak da müellifinin bir yeni Osmanlı salgınlar biliminin (epidemioloji) en açık formülasyonudur, bu nedenle erken modern bilim ve tıp tarihi için yüksek öneme sahiptir.

Risâletü'ş-şifâ' fi edvâi'l-vebâ

Erken modern bilim ve tıp tarihçileri için Osmanlı ve diğer Farsça veba risalelerinin karşılaştırmalı çalışmalarını teşvik etmek amaçlı hem İslam hem de Avrupa çalışanların değerlendirmesi maksadıyla aşağıda Taşköprizâde'nin çalışmasından temsili birkaç paragraf tercüme ettim. Paragraflar, eserin son kısmındaki girişle beraber çalışmanın yarısını teşkil eden bilimsel tezyîl kısmından münhasıran seçilmiştir.⁴¹ Tamamını çevirmeye yetecek alan olmamakla birlikte (1875 Kahire

38 Weill-Parot, "La rationalité médicale", 74.

39 Böylesi küçümseyici pozitivizmin klasik bir ifadesi Michael Dols'un Taşköprizâde'nin eseri ve onun türüne ilişkin teorik tartışmasının giriş bölümüdür (*The Black Death*, 121-22): "Genel olarak, büyüsel inançlar ve uygulamalar yetersiz tıbbî bilgiyi vebadan korunmak ve iyileştirmek için 'doğüstü araçlarla takviye etme veya değiştirme konusunda ortak bir ihtiyacı gösterir. Bu inançlar ve uygulamaların İslam dininin bir uzantısı olduğu söylenebilir: pek çok vakada, büyü sözlerin ve tılsımların öncelikli olarak geleneksel İslami kaynaklardan alındığını görüyoruz... Büyünün kullanımı dini etkinin vebanın doğasını ve etkilerini anlamada çok önemli olduğu savını pekiştiriyor...' Arapçada ve diğer İslam dillerinde yapıldığından çok daha ileri seviyede olan Latince ve Batı Avrupa yerel dillerinde kaleme alınmış veba risaleleri üzerine yapılan çalışmalar bile benzer şekilde büyük ölçüde pozitivistlerdir; okült ve dini reçeteleri hiçbir şekilde bilimsel ve deneyimci değil salt teolojik ve popüler olarak reddederler (bu gözlemi için Lori Jones'a teşekkür ederim; bkz. aşağıda Sonuç bölümü). Tarihsel olarak bu Dine karşı Bilim ve Geleneğe karşı Deneyimcilik ikiliğinin sapkın doğası Arapça veba risaleleri türü bakımından benzer şekilde Endüslü tarihçi, hekim ve başkadı İbn Hatib (ö. 1374) örneğinde görülebilir. Dols İbn Hatib'in eserine anti-geleneksel ve anti-okültist ve dolayısıyla deneyimci olarak kolayca rağbet gösterir (Bu yanlış ikililiğin bir eleştirisi için bkz. Stearns, *Infectious Ideas*, Bölüm 3). Şöyle ki, İbn Hatib'in okült bilimlerle ilişkisi kesinlikle Taşköprizâde'den daha azdı; bununla beraber müellefatı astrolojiyle profesyonel olarak zorunlu bir aşinalığı olduğunu ve Şeyhulekber ve *par excellence* bir harfi olan hemşehrisi İbn Arabî'nin (ö. 1240) siyasi kozmolojisine yakın bir ilgi duyduğunu gösterir, bu nedenle ne anti-gelenekçi ne de anti-okültist olduğu söylenemez. Daha genel olarak, onun bu tıbbi meseledeki ilmi ve siyasi önemi yukarıda zikredilen veba risalesi yazarlarının çoğu tarafından katlanılan sosyo-politik baskıları anlamak için öğretici bir göstergedir. İlk sırada ise İbn Hâtima ve el-Şakurî vardır, haklarında bkz. Ballan, "The Scribe", Bölüm 5.

40 2015 yılından beri İstanbul'daki İLEM İlmî Etüdler Derneği'nin himayesinde İhsan Fazhoğlu yönetiminde devam eden Taşköprizâde Külliyyatı Projesi, Taşköprizâde'nin külliyyatındaki büyük ve küçük eserlerin Türkçeye tercümelerini ve edisyonlarını yapma sürecindedir, bu nedenle uzmanların uzun süre beklemeyecektir.

41 Yazım sürecinde şu kaynaklara erişimim vardı: İstanbul, Süleymaniye, Aşir Efendi 275/1, 1a-73a (1184/1770'te kopyalanmış); Riyad, King Saud Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 6737, 90 vd. (XII/XVIII.

baskısında toplam 104 sayfanın neredeyse 50 sayfası ediyor) fiziksel ve ruhsal olmak üzere iki kategorisinin orantılığı müellifin amacının doğru bir izlenimini vermek amaçlı aşağıda kabaca korunmuştur. Yine bu amaç, aşağıdaki alıntıların hayli temsil ettiği üzere çoğu zaman kesin olarak Harfidir. Ama önce risalenin içindekiler bölümü:

Giriş

S1: Allah'a mutlak güvenin (*tevekkül*) anlamının ve derecelerinin tefsiri.

S2: Allah'a tam tevekkülün yerinin karşısında ikincil sebeplerin araştırılmasının tefsiri.

S3: Adı geçen iki grubun Allah'ın teminatı (*rızık*) hakkındaki anlaşmazlığı üzerine.

S4: Adı geçen iki grubun tıbbi tedavi konusundaki anlaşmazlığı üzerine.

İki Yol

Y1: Kaçmak yerine veba istilasına uğrayan yerlerde kalmayı tercih edenlerin öne sürdüğü nedenler üzerine.

Y2: Vebanın vurduğu yerden kaçmaya ve tıbbi tedavi arayanlara müsaade edenlerin öne sürdüğü sebepler ve buna müsaade etmeyenlerin karşı argümanlarına cevaplar üzerine.

Sonuç

Bu konunun hakikatinin tefsiri, geleneksel ve rasyonel argümanlara göre sağlıklı havanın sağlığın muhafazasına, bozuk havanın ise hastalıkların başlamasına sebep olduğunu tespit etmeye dayanır.⁴²

yüzyılda kopyalanmış.); litografi: Kahire: al-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1292/1875, 104 s. (Google Books'ta ücretsiz erişime açık). Bu nüshalar yer yer güvenilirmez, fakat bir arada tutarlı bir okuma yapmayı mümkün kıyorlar.

42 Burada vurgu gözlemleme (*müşâhede*) ve deneyime (*tecrübe*) göre tasnif edilmiş bir şekilde rasyonel argümanlar üzerinedir.

Tezyil

Vebanın nedeninin ve oluşumunun kaynağının tefsiri, vebanın bulaşıcılığı hakkında iddia edilenlerin tefsiri, erdeminin tefsiri ve ondan kurtulmak için okunacak duaların mahiyetinin tefsiri ile vebanın ruhsal ve fiziksel olarak tedavi edilmesi babında pek çok ilaveler.

- S1: Vebanın nedeni üzerine.
- S2: Vebanın oluşumunun kaynağı üzerine.
- S3: Hekimlere göre vebanın nedeni.
- S4: Bulaşıcılığının hükmünün tefsiri.
- S5: Vebanın erdemi üzerine.
- S6: Vebadan kurtulma duası üzerine.⁴³
- S7: Vebanın tedavisi üzerine.

- O1: Fiziksel rejimler hakkında (*tedâbir*).
- O2: Bu dehşet verici konu ile alakalı manevi rejimler hakkında.

Sonuç Bölümü

(Erken İslami dönem Irak ve Suriye'den beş ünlü veba salgınının listesi ile o zamandan bu yana, sonuncusu Kahire 833/1430 tarihli, Suriye, Irak, İran, Azerbaycan, Hindistan ve Mısır'dan başka listeler)

43 Burada Taşköprizâde, Memlûklü Celâleddin Süyûtî'nin (ö. 1505) vebadan kurtulmak için toplu dua etmeyi *bidat* olarak gördüğü argümanını, vebanın İslam dünyasında 749/1348'e -Kara Ölümün Kahire'yi vurduğu yıl- görülmemiş olması sebebiyle, reddeder. Ve hatta İbn Hacer (ö. 1449) gibi diğer önemli Memlûklü âlimler, bireysel dua meşru olmakla birlikte, bu amaçla toplu dua etmeyi yasak kategorisine koyma eğilimindeydi. Bununla birlikte Taşköprizâde duanın, toplu ya da değil, özellikle şifalı bitkiler ve taşlarla birleştirildiğinde kişiyi acıdan ya da eziyetten kurtarmak için selef tarafından tavsiye edildiğini söyleyerek bu hususta istisnai gelenekleri sıralar.

Zeyil 7: Vebanın Tedavisi Hakkında

Bil ki, bir hastalığın sebeplerinin ruhsal (*ruhânî*) ve fiziksel (*cismânî*) olarak tasnif edilmesi gibi, tıbbi tedavileri de aynı şekilde sınıflandırılır. Nasıl fiziksel bir hastalık, vücuda hastalığına zıt bir nitelik katan bir ilaçla etkisiz hale getirilirse, aynı şekilde yapılan dualar ve tasdik edilmiş muskalar (*rukye*) da ruhsal etkilere karşı koyar. Şimdi fiziksel maddelerin manevi bir etkisi yoktur –aslında, doğal olan (tabi'a) ruhsal etkileri bir ölçüde etkisiz hale getirir, ki bu onun için oldukça kolaydır ama etkisini çok kısa süre içerisinde tamamen kaybeder. Ancak iki rejim birleştirilirse bunların karşı koyma etkileri son derece kuvvetli olur ve (sonuçta ortaya çıkan) ilaç en etkili hale gelir.

Yine bil ki, birbirini etkisiz hale getiren hıltlar yöntemi hem deneye (*tecrûbe*), hem de analogik çıkarıma (*kıyâs*) dayanan tıbbi bir bilimdir.⁴⁴ İlk ilke herkes için açıktır. İkincisi ise, birbirine zıt olan bir çift hıltın vücuda ancak sırayla verilebileceği, yani ikisi aynı yerde birleşmeyeceği için biri verilmeden önce diğersinin çıkarılması gerektiği göz önüne alındığında, açıktır ki hekimlerin ilaçları elemental bir hıltın zıddıyla tedavi edilmesi merkezine odaklanır. Eğer vücuda ilacın niteliği verilirse, hastalığın niteliği defedilmesi gerekir, bu da zaten istenen etkidir. Ne var ki, hekim için zorluk bir yandan hastalığın niteliğinin ne olduğunu ve çeşitli derecelerini bilmekte, öte yandan da ilacın niteliğini ve çeşitli derecelerini bilmektedir, böylelikle uyguladığı tedavi istenilen etkiyi gösterecektir.

Ruhsal durumların ruhsal ilaçlarla tedavi edilmesine gelince: Bu durumlar şeytani olduğunda, gerçek failin, yani Allah'ın Kakhâr isminin bir tezahürünü temsil ederler ve o nedenle Allah'ın Cemâl isminin geçtiği Kur'anî ayetler ve geleneksel dualar okunduğunda, bir zıtlık ilişkisi kurulmuş olur.⁴⁵ Kişi kendini bu ayetler ve dualarla meşgul ettiğinde –özellikle peygamberler, nebiler ve onların mirasçıları olan evliyalar arasındaki ruhsal hekimler tarafından belirtilen koşullara riayet ederek fiziksel ve ruhsal bir temizlik hali içinde kalbin ve aklın tüm samimiyetiyle yapılırsa– kalbini Cemâl ism-i ilahisinin korumasına tevdi ederek içinden ilahi öze sığınır, dışından da kendisini bu sözlerin zikrine verirse, bu hallerin rengini alır, içinde bunların zıtları olan ilahi Celâl ve Kakhâr sıfatları için hiçbir yer kalmaz:

44 Bu en az on sekizinci yüzyıla kadar Batı tıbbi pratiğini tanımlamış İbn Sinâ'nın (ö. 1037) *el-Kânûn fi't-tıbb*'ını dikkatle takip eder.

45 Zıtlıkların birliği ilkesinin Harfî-Yeni Pisagorcu teori ve uygulama, erken modern İslami felsefenin yapıları ve aslında genel olarak tıp için merkezi bir yeri olduğu vurgulanmalıdır. Çağdaş Hristiyan Yeni Pisagorcular da, Kuesli Nikolaus (ö. 1464) tarafından türetilen *coincidentia oppositorum* terimi altında bunu kullanıyorlardı; bkz. Alberton, *Mathematical Theologies*.

Çünkü ilahi isimler arasında etkilerini sırayla gösteren bir zıtlık vardır. Aynı şekilde, kendilerini Cemâl sıfatının bir tecelligâhı haline getirenlerin ruhları hasta olanlar için Bir'den taşan bir aracı haline gelir ve hastanın hastalıkları bu şekilde iyileşir. Bu, yukarıdaki analogi yoluyla bir şeyin zıddının verilmesinin ancak sırayla olabileceğini gösterir, çünkü zıtlar bir arada bulunamazlar.

İşte bunlar sadece *keşf* ile bilinebilecek gizli sırlar ve meselelerdir; gizli işlerden ve sırlar âleminden dışarı taşan ilahi isimlere ve sıfatlara aşına peygamberlerden ve Allah dostlarından basiret ve kavrayışa sahip olanlar hariç (Âl-i İmrân 3/13) onlara kimse erişemez. Ama onları burada ifşa etmeyeceğim, onları liyakat sahiplerinden saklamak amaçlı değil, ama kalbi mühürlenmiş olanların tabiatları onları inkâr felaketine sürükleyeceği için. Ne var ki, Allah bu sırları görendir ve dilediğini yapmakta kâdir-i mutlaktır –O *ni'mel mevlâ ve ni'mel nasîr*dir (el-Enfâl 8/40, el-Hac 22/78)!

Bu nedenle, (vebayı tedavi etme) konusunu iki amaca (*maksat*) göre (aşağıdaki gibi) tartışacağım.

Maksat 1: Fiziksel Rejimler Üzerine

Ruhsal rejimlerin daha güçlü ve daha etkili olması gerçeğine rağmen, herkes tarafından uygulanmalarının kolaylığı sebebiyle önce fiziksel rejimleri ele alıyorum.

Bil ki, birinin *mizacı* ya önleme ve ilaç ile sağlığının muhafazası yoluyla ya da koruyucu önlemlerin idame ettirilmesiyle beraber ilaç tedavisiyle hastalıkla mücadele edilerek düzenlenir. Fakat bu korkunç hastalığa karşı sağlığın korunması hastalığın sebeplerinin ve belirtilerinin bilgisine sahip olmaya dayalıdır. Sebepleri yukarıda ayrıntılı bir şekilde tartışıldığı için burada belirtilerini ele alacağım.

Şimdi bu hastalığın başlangıcını haber eden belirtiler iki kategoridir: Çevresel ve fizyolojik.⁴⁶ Birinci kategoride, hastalığın gelişini sonbaharda en güçlü sinyal veren meteorolojik olaylar içinde her türden kayan yıldızlar ve meteor yağmurları bolluğu vardır; baharda ise, az yağmurla beraber güneyden esen sert rüzgarlar ile aşağı yukarı bir hafta içerisinde bulutludan açık gökyüzüne çok sık atmosferik değişimler, bunlara ek olarak soğuk geceler ve bulutlu günler; yazın, aşırı sıcak, bulutlu gökyüzü ve kurumuş ağaçlar, özellikle sonbaharda bunları meteor yağmurları ve yangınlar takip ediyorsa. Kısacası, temel sebebi havanın

46 Fussilet 41/53'e atıfla "ufuklardaki işaretler ve nefislerdeki işaretler".

bir gün içinde an be an değişmesi ile havanın solukluğu ve bulutluluğu ve de gün doğumunda sürekli yer değiştiren bulutluluk ile açıklıktır. Bir diğer güçlü belirti de yer altında doğan, fareler ve karıncalar gibi canlıların sayısındaki görülmemiş artış ve zamansız ortaya çıkışlarıdır. Yine, kurbağa ve benzeri bataklıklarda doğan haşaratların anormal zamanlarda ve mekanlarda ortaya çıkışı; leylek, kuzgun ve alacakuş (*ablak*) gibi gökyüzünde yaşayan hassas hayvanların yuvalarını terk edişleri de aynı şekilde belirtilerdir.

İkinci kategorideki sebepler ise, muhtemelen kusmanın, kalp çarpıntısının ve baygınlığın eşlik ettiği yüksek ateş ve nefes darlığı gibi vebanın başlangıcına dair içsel sinyalleridir...

Vebanın iç ve dış semptomları tanımlandığına göre, (tamamen) tabii olan tıbbi tedavilerden bahsedelim. Bunlar ya (hastalığın) belirtilerinin dışarıdan görülmesi üzerine sağlığı korumaya yardımcı olur ya da belirtiler içerden çıktığında hastalığa karşı koymaya hizmet eder.

Birinci sınıfa gelince, en yararlı ve etkili olan –şahsen benim tarafımdan (*tecrübe*) ve sözleri sadık, davranışları taklit edilesi seleflerimiz tarafından test edildiği üzere– sorumlu olan havayı bozulma yayılmadan ve havayı ve kişinin hıtlarını zehirlemeden önce değiştirmektir. Bu şu demektir, kişi bu hastalığın genelde vurmadığı bir yere kaçmalıdır, tabii ancak şu koşulları yerine getirmişse: Kişi, kaçsa da kalsa da, ilk hareket ettirenin kâdir-i mutlak olduğuna ve onun dilediğinin gerçekleşeceğine olan inancını sürdürerek, tüm toplumsal ve ailevi yükümlülüklerini yerine getirmelidir. Fakat eğer kişinin çevresini değiştirmesi kolay değilse –ister musibetin yaygınlığından ister hastalığa yakalanmış olanları terk ediyor olma endişesinden, isterse de sahih inancı koruma istediğinden olsun (bu sonuncusu en temel ilkedir, İslam halkasının merkezi ve inanç âleminin mihenk taşıdır)–, o zaman kişi yaşadığı yerleri temizlemesi ve iyileştirmesi ve diğer pek çok ıslah işlemi ile suyunu ve havasını tüm bozucu unsurlardan arındırması gerekir.

Örneğin, evinin her yerine sulu meyveler ve tatlı aromatik bitkiler koymalısın, bu meyvelerden, kafur, sandal ağacı ve de gül suyu ile karıştırılmış elma ve ayva suları dâhil, kalbi ve beyni güçlendirecek rayihalı elekturarlar ve spreyler yapmalısın. Dahası eve düzenli olarak sirke, gülsuyu, söğüt ve nilüfer ile karıştırılmış su saçmalısın. Keşiş (hekim) (Taybuthalı) Simon dedi ki:⁴⁷ Salgın olduğunda, evini süpür ve sirke ve şeytantsi (çadırüşağı otu) ile temizle, her gün sirkeyle beraber

47 MS VII. yüzyılın sonunda yaşamıştır.

sarımsak ve şeytanterisi ye, Hint ağacı, misk, sandal ağacı, kaymak ağacı, sığla balsamı ve buhur tütsüsü yap. Bunların hepsi ağır havaya iyi gelir. Ayrıca, kişi her gün Ermeni kili, sirke ve su karışımı içmeli denilmiştir... İbn Sînâ dedi ki: Ağaçkavunu kabuğunun kokusu havayı temizler ve salgın hastalığı etkisiz hale getirir; inek sütünden yapılmış tereyağını bubonlara (hıyarcık) sürmek yararlıdır; kuş üzümleri bubonlardaki kan basıncını azaltır, yenildikleri zaman da faydalıdır; ekşi üzüm suyu içilirse salgın hastalığa karşı yararlıdır; costus havanın bozulmasından doğan salgın hastalığa karşı tütsü olarak kullanıldığında yararlıdır; tarhun otu suyu içildiği zaman salgın hastalıktan doğan rahatsızlıkların başlangıcını önlemek için harika bir özelliğe sahiptir; soğuk su içilirse salgın hastalığı hastalığın sebep olduğu ateşi söndürdüğü için önler, ancak sadece yudumlanırsa hiçbir fayda sağlamaz ya da aksine daha fazla alevlenme yapar; mürrüsafi balgamı azaltır ve havanın bozulmasını önler –ölü bedenlerin çürümesini bile yavaşlatır– ve içildiğinde hisleri keskinleştirir. İbn Miskeveyh dedi ki: Kim bir salgın zamanında ekşi nar ve erik yerse ve mercimek, bezelye, kabak ve benzeri şeyler yerse, vebadan korunmuş olur. Ayrıca kişi genel olarak tükettiği limon, ekşi üzüm ve nar gibi ekşi yiyecek ve içecek ile soğan ve gebre otu gibi fermente edilmiş şeyleri daha fazla tüketmelidir. Gerçekten de, güvenilir bir âlimin kendi şahsî tecrübesine dayanarak söylediği gibi, her gün aç karnına fermente edilmiş soğan yiyen kişi vebadan beri olur...

Aynı şekilde Eflâton ve Aristo'dan da aktarıldığı üzere yakut yüzük ya da kolye takan kişi salgın hastalıktan, vebadan ve yıldırım düşmesinden korunur... Öte yandan Büyük İskender'in Mısır'a girdiğinde salgınları önlemek ve havanın bozulmasını gidermek için ılgın ağaçları diktiği söylenir...⁴⁸

Maksat 2: Bu Korkunç Meseleyi Tedavi Etmek İçin Ruhsal Rejimler Üzerine

Yukarıda ruhsal ilaçların tersliklere, hastalıklara, aldanmalara ve kazalara cevap olarak erhamürrâhimine münacatla etkilerini gösterdikleri mahiyeti ele aldım. O nedenle burada riayet edilmesi gereken koşullar ve görgü kuralları ile bunların ana bölümlerini ile alt bölümlerini müzakere etmeme izin verin. Ancak bu koşulların ve görgü kurallarının çoğu, sadece Kur'an'ın ayetlerinin (herhangi bir kullanımı) için geçerli olanlardır, inananlara şifa ve rahmet oldukları için Allah'ın kullarının kolayca uyabilmesi adına zahmetli talepler içermezler. O nedenle görgü kuralı olarak talep edilenlerin hepsi ibadet temizliği, kibleye dönmek, dizlerinin üzerine otur-

48 Kahire baskısı, 56-62; Aşir Efendi 275, 39a-43b; King Saud 6737, 49b-55a.

mak ve süreç boyunca boş konuşmaktan kendini menetmek; başlarken klasik ritüel cümlesi “kovulmuş şeytanın şerrinden Allah’a sığınırım” söylenmeli, ve daha sonra bitirirken de Peygamberin sünneti olduğu üzere: Allah Teâlâ doğruyu söyledi, asil elçisi onu ilettili, biz ona tanıklık ediyoruz. Allah’ım! Bize yardım et ve bununla bizi mübarek kıl! Ve’l-hamdü lillâhi rabbü’l-âlemîn, hayyun, kaysyum, bizleri affet!

Bil ki, tıpkı fiziksel tıbbın öncelikle zarara ve sağlıksız mizaçların çeşitli pişmiş ihzârâtlarla karıştırılmasına karşı korumayı içermesi ve ancak daha sonra (hastalığa uygun) gerçek ilacı uygulamayı gerektirmesi gibi, ruhsal tıp da üç basamaklıdır: Koruma, hafifletme ve kür.

Birinci basamak: Bunda ve aslında tüm durumlarda en önemli ve etkili gereklilik kişinin niyetini ve inancını sâfileştirmesi, kalbine musallat olabilecek tüm şüpheleri reddederek ve samimi bir pişmanlıkla ilahi şefaati arayarak –ki bu kalbi ve ruhu arındıran işler arasındadır– kişinin zihnini ruhun tüm şeytani imalarından ve kaygılarından arındırmakla meşgul tutmasıdır. Nitekim Peygamber dedi ki: “Ameller niyetlere göredir ve Allah gafil bir kalbin duasını kabul etmez.” Aynı şekilde, okun hedefi vurması için kişi duasının kabul edeceğinden emin olmalı, O’nun (sav) dediği gibi: “Allah’a dua edin, kesinlikle cevap alacaksınız.” Dahası, insan yüreğinde büyük bir amaç ve arzuyla tüm ciddiyeti ve gücüyle yorulmadan, fakat duasını sık sık tekrar ederek ve umuduna dair en yüksek samimiyeti taşıyarak dua etmeli...

İkinci basamağa gelince, kişinin ruhunu ilahi tecelliye hazırlayacak çeşitli yolları içerir. Bunlara bedeni yıkamak (ki semavi yardımı almaya hazır olsun) ve (tercihen misvak ağacından yapılmış) bir misvakla ağızını temizlemek; evini, eşyalarını ve elbiselerini tüm kirlilerden ve pislikten temizlemek, bunları kokular ve tütsülerle güzel kokutmak, ki bunlar son derece etkili ve tamamen elzemdir; tüm yasal yaptırımları yerine getirip sadaka vererek parasını temizlemek, bu da son derece etkilidir; yiyecekte, içecekte ve giyimde haram olan tüm şeylerden kaçınmak, haksızlıkları çözmek, insanların ve yetimin hakkını vermek; köleleri azat etmek, fakiri ve garibi doyurmak; fakire benzemeye çalışmak, et ve yağ tüketimi gibi lüksten kaçınmak, geleneksel şekilde aba giymek dahildir –kısacası, hem aklın hem de geleneğin teyit ettiği yararlar için tokluk ve doyunluğa açlığı tercih etmek; oruçta, gece az uyumakta ve ibadetlerde azim göstermek, gündüz vakit namazlarını ve gece namazını kılmak, her an ayık olmak, özellikle gece ve gün doğumu arasındaki saatte uyanık olmak ve hacamat yaptırmak bir insanın sahip olabileceği en tatlı zenginliklerdendir. Bu tür araçların tümü, Kitab’da ve hadiste söz edildiği ve bir çok geleneğin tanıklık ettiği, büyük atalarımızın gösterdiği ve nesilden nesile önde gelen âlimlerin aktardığı üzere en asil ve en yüce olanın merhametini celp eder.

Üçüncü basamak ihtiyaçların giderilmesi ve tüm duaların kabulü için abdest almayı, kibleye dönmeyi, virtleri okumayı, hamd ü senâda bulunmayı ve namaz kılmayı içerir... Kişinin Allah'a onun esmâ-i hüsnâsı ve şerefli atalarımızdan aktarılan dualarla niyazda bulunması gerekir. Ayrıca kişinin kendisiyle başlaması gereklidir, fakat kendisi imamsa yalnız başına dua etmemelidir; nitekim en iyi ve güzel dualar cemaatle yapılanlardır. Allah Teâlâ'ya niyazda bulunurken kişi Peygamberlerin, evliyanın ve sadık kulların şefaatinin gözetmeli ve duayı sonlandırırken ellerini yüzüne sürmelidir.

Eğer bu şartları ve kuralları bilirsen, sonra bil ki Peygamberler ve onları taklit eden evliyalar arasındaki ruhsal hekimler geleneksel duaların ve virtlerin kaç defa ve hangi zamanlarda söyleneceğini belirlemişlerdir. Bu, zahiri hekimlerin bir ilacı muayyen vakitlerde ve muayyen dozda içilmesini reçete etmelerine benzer, öyle ki eğer bunlar azaltılır, artırılır (ya da farklı şekilde değiştirilirse) beklenen etkiyi göstermeyecektir; hatta zararlı bile olabilirler. Fakat bu duaların zamanları ve sayıları ancak hakikatleri ve sırları bilenler ve *aklı ve basireti olan doğru sözlü insanlar* tarafından kavranan bilimler aracılığıyla belirlenebilir.⁴⁹ Nitekim harfler ve (ilahi) isimler akla ve pek çok insanın anlayışına örtülü olan bir sırrı saklar; sadece tüm bilimlerde derinleşmiş olanlar buna ulaşabilir.

Hal böyleyken, bir dua için belirli bir (tekrar) sayı(sı) tayin edilmemişse, kural onun kelimelerinin sayısı kadar tekrar etmektir; eğer daha fazla okumak istersen, harflerinin sayısı kadar okuyabilirsin, daha da fazlasını yapmak istersen ebcede göre belirlenmiş bir şekilde harflerinin *zubur* sayısına göre yapabilirsin, eğer daha da fazlasını yapmak istersen harflerinin *beyyinât* sayısına göre yapabilirsin.⁵⁰

Doğru zaman seçimiyle alakalı olarak: Eğer muayyen bir vakit tayin edilmediyse, en iyisi, yukarıda zikredilen âlimlerin hepsinin hemfikir olduğu üzere, astronomik olarak bereketli bir zaman gözlemektir. Ne var ki, böyle bir gözlem için yeterli vaktin yoksa, hemen tüm samimiyetin ve amacın ciddiyetiyle dua etmeye başla –çünkü muayyen zamanların bereketi aslında kişinin (iç) durumlarının bereketinden gelir. O nedenle, seher vakti (her türlü amaç için) bereketlidir; çünkü seherde kalp safidir

49 Bu tabir Sad 38/45 ve el-Bakara 2/179 ve benzeri ayetlerden bir birleştirmedir. Taşköprüzâde burada bu Kur'ani terimlerin teknik harfi kullanımlarını esas alıyor görünmektedir, bunun hakkında bkz. Melvin-Koushki, "Of Islamic Grammatology", 63-64

50 *Taksîr* (kökü İbranice *temurah*) yaparken, yani bir ismi ya da kelimeyi harflerine ayırıp, harflerin adlarını yazıp sonra tekrar eden harfleri çıkarmak (yani, Ahmed AHMD ALFHAMYMDAL ALFHMYDL), *zubur* terimi harfin adının ilk harfine (yani, ALF'de A) ve *beyyinât* da kalan harflere denk gelir (yani, ALF'te LF). İki terim de Kur'an'dan türetilmiştir Âl-i İmrân 3/184, en-Nahl 16/44, Fâtur 35/25.

ve her türlü sıkıntıdan azadedir. Aynı şekilde, arefe günü ve toplu namaz gününün (örneğin Cuma) bereketi bir grup insanın dikkatlerinin toplanmış olmasında ve kalplerinin, insanlığın ötesindeki diğer sırlar dışında, Allah Teâlâ'nın rahmetini aramak için ittifak etmiş olmasındadır.

Şimdi böylesi bereketli zamanlar üç türdür: Senelik meydana gelenler, aşağı yukarı haftalık olanlar ve her gün olabilecek olanlar. İlk kategoride Kadir gecesi, arefe günü, Ramazan Ayı, bayramların geceleri,⁵¹ Receb'in ilk gecesi, Şaban'ın 15. gecesi, savaş zamanı, âdil savaş için seferberlik zamanı, Zemzem kuyusundan su içme anı ve birinin ölüm anı vardır. İkinci kategoride cuma gecesi, cuma günü, ibadet saati (formel tanımıyla imamın oturmasından duanın bitimine kadar ya da daha pratik terimlerle anlatmak gerekirse Kur'an kıraati esnasında, Fatiha'dan *lâ tenkihü el-müşrikât hattâ yü'minüya* kadar⁵² ve hemen sonrasında, özellikle kıraat hitama erdiğinde), *zikir* ayinleri, Müslümanların bir araya geldiği herhangi bir zaman ya da yağmurun yağmaya başlaması zamanı vardır. Üçüncü kategoride gecenin ortası veya ikinci yarısı veya birinci veya son üçte biri; şafak vakti namaz başlarken ezan vakti veya ezan ile namazın başlaması arasındaki zaman vardır...

Duası her daim makbul olanları bilmek çok hayatidir. Bu kişilere –sefih ya da kâfir olsalar da– genelde çok darda ya da baskı altında olanlar ya da oğluna beddua eden baba;⁵³ ayrıca doğru sözlü imam ve her hakkaniyetli insan, anne babasına karşı vefalı olan oğul, seyyah, orucunu açan oruçlu, kardeşi için gizlice dua eden bir Müslüman ya da günah bir şey için ya da bir aileyi ayırmak için dua etmeyen ya da “dua ettim de duam kabul olmadı” demeyen⁵⁴ ve tövbekar olan herhangi bir Müslüman dâhildir.

Bu koşullar ve görgü kuralları ortaya konulduğuna göre, bu korkunç hastalığa karşı faydalı olan Kur'an ayetlerini ele alalım, ki bunlarla Kur'an-ı Kerim'in bereketi umulur, nitekim Peygamber (sav): “Kur'an şifadır” demiştir, aynı şekilde esmâ-i hüsnâ ve benzeri dualar etkilidir, okunması ve hıfz edilmesi gereklidir.

Kişinin sağlığının korunabileceği ve hastalıkların –özellikle de bu korkunç hastalığın– önlenebileceği ayetler altıdır, bunlara şifa ayetleri denmiştir. Said Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî dedi ki:⁵⁵ “(Bir defasında) oğlum çok hastalanmıştı, Resûlullah'ı

51 Yani Kurban ve Ramazan bayramları.

52 Yani el-Fâtiha 1/1'den el-Bakara 2/221'e kadar.

53 Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Müsned-i Ebü Hüreyre (5), hadis 8917.

54 Bkz. *Sahih-i Müslim*, Kitâbu'z-Zikr ve'd-dua ve't-tevbe ve'l-istiğfâr (49), hadis 7112.

55 el-Kuşeyrî (ö. 1074), sûfilik üzerine metodik bir eser olan *Risâletü'l-Kuşeyriyye*'nin meşhur müellifi.

(sav) rüyamda gördüm ve bana ‘Sorun ne?’ diye sordu. ‘Oğlum’ dedim. Dedi ki: ‘O zaman neden şifa ayetlerini kullanmıyorsun?’ Dedim: ‘Hangileri olduklarını bilmiyorum.’ Bunun üzerine uyandım ve hemen şifa kelimesinin geçtiği her ayeti –ki bunlar Kur’an’ın altı suresinde geçer– not ederek tüm Kur’an’ı okumaya başladım.” Kuşeyrî devam ederek: “Sonra bunları yazdım ve suyla yıkadıktan sonra içmesi için oğluma verdim, sanki bir anda zincirlerinden kurtulmuş gibi oldu.”

Bu altı ayet aşağıdakilerdir:

Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifa ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur’an) geldi. (Yûnus 10/57);

Biz Kur’an’dan, müminler için şifa ve rahmet olacak şeyler indiriyoruz. Zalimlerin ise Kur’an, ancak zararını artırır. (el-İsrâ 17/82)

O, bana yediren ve içirendir. Hastalandığımda da O bana şifa verir. O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek olandır. O, hesap gününde, hatalarımı bağışlayacağını umduğumdur. (eş-Şuarâ 26/79-82)

Sonra meyvelerin hepsinden ye de Rabbinin sana kolaylaştırdığı (yayılım) yollarına gir. Onların karınlarından çeşitli renklerde bal çıkar. Onda insanlar için şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir (toplum) için bir ibret vardır. (en-Nahl 16/69)

Onlarla savaşın ki, Allah onlara sizin ellerinizle azap etsin, onları rezil etsin, onlara karşı size yardım etsin, mümin topluluğun gönüllerini ferahlatsın ve onların kalplerindeki öfkeyi gidersin. Allah dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir. (et-Tevbe 9/14-15)

Eğer biz onu başka dilde bir Kur’an yapsaydık onlar mutlaka, “Onun ayetleri genişçe açıklanmalı değil miydi? Başka dilde bir kitap ve Arap bir peygamber öyle mi?” derlerdi. De ki: “O, inananlar için bir hidayet ve şifadır. İnanmayanların kulaklarında bir ağırlık vardır ve Kur’an onlara kapalı ve anlaşılmaz gelir. (Sanki) onlara uzak bir yerden sesleniliyor (da anlamıyorlar).” (Fussilet 41/44)

Bu ayetler bir kâğıda yazılmalı, sonra suda çözdürülmeli, su içmesi için hastaya verilmelidir; kişi ayrıca bu karışımın üzerine de (Kur’an) okunmalı ve üflemelidir. Bu suyu içen hasta hastalığından iyileşecektir.

Bir diğer örnek de, Mısır’da yaşayan Şeyh Ali b. Lala el-İsferâyîni’dir (k.s). İsferâyîni hacdan döndüğünde Mısır’ı salgın ölçeğinde büyük bir veba dalgasının vurduğunu görmüştü. Koşullar o kadar vahimdi ki, bölgeyi terk edemedi ve bu musibete düştüğü için çok üzülererek hayatı için endişe etti. O nedenle Allah

Teâlâ'nın delaletini aradı ve bunun üzerine rüyasında Resûlullah'ı gördü. Resûlullah onu sakinleştirdi ve korkularından emin kıldı, sonra dedi ki: "Söyleyeceğim *viridi* tekrar etmede devamlı ol, her beş vakit namazdan sonra bunları günde toplam 11 defa oku: Allah'a itimat ederek, Kur'an'daki sırasına göre, bazen İhlas suresini (*muvaahhideteyn*)⁵⁶ bazen de Kâfirûn suresini oku, her okumadan sonra ellerine üfle ve ellerini bedenine mesh et, –Allah Teâlâ'nın koruması altında sağlıklı kalacaksın." Şeyh (k.s): "Ben bunda sebat ettim ve bunu tüm sûfi (*fukara*) dostlarıma tavsiye ettim. Gerçekten de Allah Teâlâ'nın muhafazası sayesinde sağlıklı kaldık!"⁵⁷

Özellikle bu muayyen hastalığa karşı savunmayla ilişkili olan ilahi isimlere gelince: Tüm muska ustaları ve harf kehanetinden sihirli karelere ve permütasyona kadar (*ehlül'l-cifr ve'l-evfâk ve ashâbu'l-teksîrât*) harfilik ile uğraşmış ilahi isimlerin aktif özelliklerinde uzman olanlar vebaya ve salgın hastalıklara karşı en etkili virdin el-Mümin isminin viridi olduğunda hemfikirdirler. Her gün *zuburunun* sayısı kadar, yani 136 defa okunur, *beyyinatı* kadar, yani 299 defa okumak ise daha etkilidir.⁵⁸ En yüksek etki için ise, bu ilahi isim permütasyon hesabına göre 4 x 4 bir sihirli kareye dönüştürülmeli ve Venüs'ün yükselişi sırasında gümüş üzerine yazılmalıdır ve de (ortaya çıkan tılsım) kişinin üzerinde taşınmalıdır: *mim-ve-mim-nun*. Ve her kim korktuğu birini gördüğünde dört defa el-Mümin'i anarsa o kişinin kötülüğünden Allah Teâlâ tarafından korunacaktır.

Şeyh Ahmed el-Bûni başka iki ilahi isim daha tanımlamıştır: el-Rakîb, el-Muktedir. (Bu isimlerin harfleri) bir yüzüğün yüzük taşına şu sırayla yazılmalıdır: eliflam-eliflam-re-mim-kaf-kaf-ye-te-be-dal-re. Bu yüzüğü takan kimseye yaşadığı müddetçe veba dokunmayacaktır. Şeyh ayrıca kitabı *A'lâmü'l-hüdâ fi şerhi esmâi'l-hüsnâ*'da "Her kim el-Bâkî ve el-Hallâk ismini evinin kapısına yazarsa oradaki vebadan kimse ölmez"⁵⁹ demiştir. eş-Şâfi ism-i ilahisine gelince: Her kim onu bir kabak yaprağının üzerine yazıp menekşe yağının içine batırıp güneşte 40 gün bekletip bu ismi de yağın üzerine günde 391 defa okursa, her kim bununla kendini yağlarsa o sene müddetince vebadan korunacaktır...

56 Büyüden korunmak için çok sık kullanılan Kur'an'ın son iki suresi, Felak ve Nas.

57 Kahire baskısı, 65-71; Aşir Efendi 275, 45a-49b; King Saud 6737, 57a-61b.

58 Yani *mim-ve-mim-nunun* *zubur* ve *beyyinat*'ının toplamı 299'dur. Aşir Efendi 275, 52a'da bir kenar notu teknik bir hata olduğunu kayıt düşer.

59 Bu eser için bakınız Gardiner, "Esotericism in a Manuscript Culture," 22-23; Coulon, "La magie islamique", 467-75.

Kâdir-i mutlak (ismine gelince): Her kim ki onu Ay yükselirken bir yüzüğün üzerine yazarsa vebadan emin olur. Denilmiştir ki, kişi tüm niyeti ve dikkati ile Ay yükselirken bunu altın bir yüzüğün üzerine yazmalıdır, bu şekilde tüm uğursuz şeylerden güvende olur ve Jüpiter ve Venüs vesilesiyle her bereketli şeye de yakın olur; kim böyle yaparsa vebadan korunur. Bu (sihirli karenin) yapısının şeklidir:

Sabit: 744

M	Q	T	D	R
D	R	M	Q	T
Q	T	D	R	M
R	M	Q	T	D
T	D	R	M	Q

Şeyh Abdurrahman el-Bistâmî'nin bir hocasından aktardığı rivayet edilmiştir ki, el-Bâkî ismi aşağıdaki şekil gibi 4 x 4 bir sihirli kareye yazılırsa...

Sabit: 113

B	A	Q	Y
Q	Y	B	A
Y	Q	A	B
A	B	Y	Q

... Bir evin içinde veya bir duvarın üstünde veya bir şehrin (etrafında), orada oturanlar vebadan emin olacaklar. Dahası denmiştir ki, bu kare Barış Şehri (*Medinetü's-selâm*) Bağdat'taki halifelik sarayına kazanmıştır; o nedenledir ki, 80 yıldır oradan hiçbir ölü çıkmamıştır. Ama en iyisini Allah bilir...

Bil ki, ilahi isimlerin (bir çalışma sahası olarak) aktif özellikleri asla derinine inilemeyecek derin bir denizdir. O nedenle yukarıdaki taslakla yetinelim: Daha fazla okuma yapmak isteyenler Şeyh Ahmed el-Bûnî ve özellikle de Şeyh Abdurrahman al-Bistâmî'nin kitaplarına, özellikle Bistâmî'nin *Şemsü'l-âfâk fî ilmi'l-hurûf ve'l-evfâk* kitabına başvurulmalıdır...⁶⁰

Bil ki, sihirli kareler ilmi (*ilm-i vefk*) Allah'ın var ettiği ilk ilimdir, O bunu Adem'e öğretmiştir. Adem'den de tüm peygamberler bunu sırasıyla miras aldı, aynı şekilde büyük evliyalar ve pirlere.⁶¹ Bu, peygamberlik İbrahim'e gelene kadar devam etti. İbrahim bu bilimi, gizli erdemlerini açığa çıkararak ve sırlarını ifşa ederek, geliştirdi ve ilerletti. Daha sonra Musa peygamber, bu bilimin aktif özelliklerinden bazılarını söyledi ve ilk defa 6 x 6 bir kare yapan kişi oldu; hatta bu şekilde Yusuf peygamberin tabutunu Nil nehrinin yatağından kaldırdı.

Daha sonra peygamberlik Süleyman'a geldiğinde, o bu bilimi arkadaşlarına öğretti, onlar da bu bilimin aktif özelliklerini türetmek için çalıştılar. Bu kişilerin arasında şef Pisagor'du. Pisagor halis fitri ferasetiyle rakamların aktif özelliklerini çıkardı, böylece aritmetik biliminin temellerini attı.⁶² Aynı şekilde Yunanlı bilginler de yüzyıllar boyunca bir nesilden diğerine, peygamberlik Miletli Tales adlı bilgeye gelene kadar, her karenin özelliklerini açıklayarak, aritmetiğin kurallarına göre uyumlu mecazi rakamlar türettiler. Tales kare bir tabanda 100 x 100 kare yapan ilk kişiydi. Merkür'ün tapınağında bulunan bu kareyi ilahi ilhamla hesapladığını iddia etmiştir. Tüm Yunanlılar o tapınakta kendileri için mağfiret aradı ve oraya büyük hürmet gösterdiler, o kadar ki ne zaman bir sıkıntıları olsa ya da bir musibetle karşılaşsalar bu kareye koşup gittiler. O nedenle, bilge Arşimet'in ortaya çıkışına kadar, bu kare onlar arasında yıllarca kullanımda kaldı. Arşimet onu yakından

60 Kahire baskısı, 74-76; Aşir Efendi 275, 51b-53a; King Saud 6737, 65a-67b. Bu eser için bkz. Gardiner, "Esotericism in a Manuscript Culture"; Coulon, "Building al-Bûnî's Legend".

61 "Harmonizasyon bilimi", namıdiğer harmonili numaralar bilimi. *OED*'de tanımlandığı şekliyle, sihirli bir kare "her dikey, yatay ve çapraz sıradaki sayıların toplamı aynı olması özelliğine sahip kare sayılar dizisidir." Taşkôprizâde'nin burada sihirli karelerin ilkel doğası hakkındaki sıra dışı iddiası bunun bir disiplin olarak muhtemelen hem Çin hem Hint modellerinden, fakat bunları karmaşıklıkta ve sofistikaşyonda hızlı bir şekilde aşarak dokuzuncu yüzyıldan itibaren İslam dünyasında aldığı ilmi kabulü gösterir. Bununla beraber, Müslüman otoriteler, Çin'de ve Hindistan'da olduğu gibi, sihirli kareleri en başından beri tıbbi ve büyü amaçlı kullandılar. Bu bilimin Arapçadaki erken gelişimi ve on ikinci yüzyılda ve sonrasında harfilikle nihai birleşimi hakkında bakınız, Hallum, "New Light".

62 Pisagor'un Süleyman'ın öğrencisi olarak tanımlanmasına erken modern Farsça harfi metinlerde sık rastlanır; bkz. Melvin-Koushki, "Powers of One".

inceledi ve daha pek çok özelliklerini ve faydalarını çıkardı –bu karenin olduğu hiçbir eve vebanın ve salgın bir hastalığın girememesi dâhil. Bu karenin özelliklerinden bazılarını yukarıda zikretmiştim.

İslam tarihinde ve Müslüman toplumlarda ilk olarak bu bilimden bahsedenlerden biri müminlerin emiri, muvahhitlerin seyyidi ve Allah'ın muzaffer aslanı Ali b. Ebî Tâlib'di. Anlatılır ki, kâfirlerin üzerine bir ordu göndermişti;⁶³ bu ordunun savaş sancağı 100 x 100 bir sihirli kareydi; Müslümanlar bu nedenle bozguna uğrattılmıştı. Ali (Allah ondan razı olsun) sebebi fark ettiğinde, kendi sancakları için aynı kareden yaptı ve sancağa taktı, bu şekilde müşrikleri mağlubiyete uğratabilmişlerdi. Bir bilginin not ettiği üzere: “Bu sihirli karenin etkisinin sırrı 100 (rakamının) Allah'ın en güzel isimlerini, bir tane ekle birlikte –ki bu ism-i âzâmıdır– kapsıyor olması. Allah kendi kutsal özü hakkındaki bilgisini bu isme münhasır kılmıştır. Dahası, tetradlar gibi, 100'ün tabanı tüm var olanların kaynağının sayısı olduğu söylenen 10'dur.”⁶⁴

Ayrıca, İslam toplumunda, bu bilim hakkında konuşanların başında Şeyh Ebû el-Abbâs Ahmed el-Bûnî ve İmam Muhammed Gazzâlî ve onlarla birlikte pek çok dindar âlim ve ruhsal bilgiler gelir.⁶⁵ Geliştirdikleri en meşhur karelerden biri doğum sancısı çeken ve doğum yapmakta güçlük yaşayan kadınlar için bir 3 x 3 karedir: Bunun iki parça taze çömlük üzerine yazılması gerekir, bu parçalar kadının ayağının (ya da alternatifi olarak bacağının) altına yerleştirilir; bir üçüncü (parça da) göz hizasına yerleştirilir. Bazı hocalar ise bunu bir bardağın içine yazarlar, suda çözdürürler, sonra ondan içmesi için söz konusu kadına verirler. (Her iki durumda da), çocuk kadının karnında üç saatten fazla kalmayacaktır. Şekli budur.⁶⁶

63 Ufak bir kronolojik farklılığa rağmen, Taşköprizâde'nin kaynaklarına göre burada muhtemelen Fars Sâsânî ordusu kastedilmektedir. Nitekim Taşköprizâde düzenli olarak bu Fars 100 x 100'lük karelere atıfta bulunur.

64 Taşköprizâde'nin buradaki kaynağı büyük ihtimalle Molla Lütüfî Tokatlı'nın (v. 1494) *Risâletü Tad'îfi'l-Mezbah* adlı Delian sorununu ele almanın yanı sıra veba risalesi işlevi de bulunan eseridir. Bu bölüm kısmen, bu çalışmanın ikinci bâbının dokuzuncu matlabını özetlemektedir. (ed. Yalıtıkaya, 18-21) Ayrıca Adem'i bilimin kurucusu olarak ekleyerek Ali'yi Ömer ile karıştırıyor. Molla Lütüfî'nin risalesinin üçüncü ve son bâbı aynı şekilde yukarıda Taşköprizâde tarafından tartışılan aynı ilahi isimlerin kısa bir listesini içerir, ancak ne *evfâk* ne de kullanımla ilgili özel talimatlar içerir (ed. Yalıtıkaya, 21-22). Gösterdiği bu kaynak için Bink Hallum'a çok teşekkür ederim, özellikle 100 x 100 karesi için bkz. Hallum'un "New Light"ı s. 100.

65 Gazzâlî'nin (ö. 1111) erken modern Fars dünyasında harfî otoriteye dönüşümü hakkında bkz. Savage-Smith, "Magic and Islam", 66, 21, no. 4.

66 Hacı Paşa'nın *Müntehâb-ı Şifâ*'sında aynı sihirli kare vardır, s. 176. Filozoflara karşı Gazzâlî ile yakından ilişkili hale gelmiştir; bkz. Hallum, "New Light".

Sabit: 15

4	9	2
3	H	7
8	1	6

Benzeri şekilde salgınları defetmek için 4 x 4 kare: Denilmiştir ki, böyle bir kare bir evin ya da bir şehrin duvarına asılırsa ve orada bir kapı açılırsa, bu karenin dörtte biri eder, ki üst eşik dörtte birdir ve kapının pervazının iki yanı da her biri dörtte birdir [gerisi de kalan dörtte birdir]; kim oradan girerse ve orada kalırsa salgın hastalık ona vurmayacaktır, inşallah. Bundan farklı olarak, her kim bir şehrin duvarına veya bir evin duvarına (bu kareden) inşa ederse onu Güneş tepede yükselirken 116 yerin üzerine yazmalıdır, Allah o şehri veya evi salgın hastalıktan ve vebadan koruyacaktır. Modeli bu şekildedir.⁶⁷

67 Kahire litografisi, 99-101; Aşir Efendi 275, 70a-71a; King Saud 6737, 86b-87b. Bu son sihirli kare ya boş ya da ulaşabildiğim kaynaklarda kopyalanmamış (Kahire baskısında bunun kaynaklarında kayıp olduğu kenara not düşülmüştür) –bu pek çok elyazmasında rastlanan bir durum, özellikle bunun gibi özel siyasi hassasiyeti olan tılsımlarda.

Sonuç

Veba risaleleri üzerine araştırmalar henüz emekleme aşamasındayken,⁶⁸ Taşköprizâde'nin *Risâletü's-Şifâ'sı* bu türün en kapsamlı ve yenilikçi –aynı zamanda en okült-bilimsel– İslami katkısı olarak görünecektir. Bununla birlikte, on beşinci ve on altıncı yüzyıllara ait en az altı diğer önemli Osmanlıca veba risalesi benzer şekilde bir *harfî* ve *deneyimsel* projeyi yansıtır.⁶⁹ İran'ın bu dönemde okültizmin kalesi ve en çok okültist çıkaran statüsü düşünüldüğünde, hiç şüphe yok ki, aynı prensip bu damardaki diğer Farsça, özellikle Safevî ve Moğol, eserlerde de vardır.⁷⁰ Bu, bu türün hem Fars hem de Latin âleminde, Batı erken modernitesini bir bütün olarak tanımlayan yeni “kozmozolojik tahayyül”ü ve deneysel dünya görüşünü anlamaya dair çok önemli bir pencere olduğunu gösteriyor.⁷¹ Latince veba risalelerinde de benzer bir değişim görülebilir: On altıncı yüzyılda, pek çok Hristiyan yazar da, bu varoluşsal tehdide daha geleneksel olan teolojik açıklamalar ve daha az okült-bilimsel Galenci-İbn Sînâcî yaklaşımlar yerine kendi deneyimciliklerini ileri sürmenin bir yolu olarak okült bilimine –bu durumda Kabala yerine simya– ayrıcalık vermeye başladı.⁷²

68 Michael Dols ve Lawrence Conrad bu konuda İslami bağlamdaki modern çalışmaları başlatan isimlerdir, her ne kadar ikincisinin odağı Geç Antik ve Erken Orta Çağ ile sınırlı ve ilkinin yayınları aşırı pozitivism ve zayıf bir filoloji ile bozulmuş olsa da. Bu sorunlar bir yana, İslam çalışanlar bu iki ismin öncü çalışmaları temelinde son yıllarda bu türü daha ciddiye almaya başladılar. Ancak sadece bir avuç –o da yalnızca Arapça– veba risalesi üzerine çalışılmış ya da tarihlendirmek için alıntılanmışken, Latince ve Batı Avrupa yerel dillerinde yazılmış veba risaleleri üzerine yapılan çalışmalar (çoğu zaman başlangıç seviyesinde ya da seçmece olsalar da) şu an yüzlerce –Batı entelektüel ve kültürel tarih yazımını daha genel olarak tanımlayan devasa bir dengesizlik.

69 Yukarıda not düşüldüğü üzere, Magripli İbn Haydûr'un kısa risalesi de, Hacı Paşa için kaynak olabileceğ, önemli bir öncül eserdir.

70 Yine, bu tür eserler henüz teşhis edilmedi, çok az basıldı ya da çalışıldı. Taşköprizâde'nin bu türe yaptığı katkının kısmi bir incelemesi olan bu makale bu yöndeki çalışmaları teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Hatırlanmalıdır ki, Osmanlı veba tecrübesinin Batı Avrupa'nın tecrübesinden daha kapsamlı, kalıcı ve sosyo-politik olarak daha önemli olduğunu tek başına Varlık'ın 2015 tarihli kitabı gösterene kadar, Osmanlı veba tecrübesinin uzun zaman önemsiz ve hatta alakasız olduğu düşünülmüştür. Şimdi aynı ehemmiyetin Fars dünyanın geri kalanına verilmesi gerekiyor, özellikle benzer şekilde kozmopolitan ve de çok daha zengin ve çok daha kalabalık olan Moğol İmparatorluğu'na; ne var ki bu sorunun araştırması henüz başlamadı.

71 Gardiner'in “Books on Occult Sciences”ta önerdiği üzere “kozmozolojik tahayyül” terimini kullanıyorum.

72 Jones, *Time, Space, and the Plague*, Bölüm 1. Aslında, Osmanlı örneğinde olduğu gibi, Orta Çağ skolastik yaklaşımların bir anda yetersiz kalması üzerine vebaya yanıt olarak okültist bir deneyselliğin yükselişi, on dördüncü yüzyılın sonu ve on beşinci yüzyılın başında Latin tıp uygulamasında da gözlemlenebilir (Weill-Parot, “La rationalité médicale”; bu referans için Monica Green'e teşekkür ederim). Daha genel anlamda deneyimcilik alanları olarak Batı Avrupa veba risaleleri hakkında bakınız Jones, “Experience over Education”; on beşinci yüzyıl simyevi-deneysel emsali için bkz. Thorndike, *History of Magic*, IV, 215-31. Karşılaştırınız: Mahiyeti çoğu zaman harfî olan Osmanlı simya geleneği üzerine bkz. Artun,

Kısacası, on dördüncü yüzyıldan itibaren Afro-Avrasya ekümeninin batı yarısında tekrarlayan vebanın bitmeyen deneyimi özellikle Osmanlı Devleti'nde ve genel olarak hem İslamiyet hem de Hristiyanlık dünyasında Batı bilimsel erken modernitesinin –okült ya da başka türlü– ana motoru haline geldi. Yani, şu anda Büyük Batı'yı kasıp kavuran okültizm rönesansları büyük ölçüde veba kaynaklı görünmektedir. Osmanlı kadısı, teolog, biyografi ve ansiklopedi yazarı Taşköprüzâde'ye gelince: Onun rasyonalist ve gelenekçi *tesebbüb* uygulaması ve *tevekkül* eleştirisi bizim tarih yazımı kategorimiz olan “deneyimcilik” ile eşdeğerdir. (Arapçadaki ilgili terimler arasında *tahkik*, *tecrübe*, *zevk*, *müşahede*, *iyân* ve *rasât* bulunur, hepsi aynı şekilde şahsi araştırmayı, kritik analizi ve doğrudan tecrübe etmeyi ifade eder.) Aynı şekilde, onun harfliğin vebayı önleme ve iyileştirmedeki etkililiğine dair deneyimci iddiası Batı bilim ve tıbbının herhangi bir tarihi açısından özellikle dikkat çekicidir. O nedenle, Taşköprüzâde'nin okült-bilimsel tarzı, matematikselleştirici deneyimselliği ve çağını yansıtan ansiklopediciliği onun Hristiyan okültist çağdaşlarıyla ve “Bilimsel Devrim”in Bacon ve Kepler gibi kahramanlarıyla karşılaştırılabilir bir konuma getirmektedir.⁷³ *Yine de bu erken modernci tarihinin teleolojinin tatlı tuzağından kaçmasına daha kolay imkân veren bir erdeme bizi ulaştıramadı.*⁷⁴ Ama gerçek şu ki, Müslümanlar, Hristiyanlar gibi, kendi modernliklerini büyü aracılığı ile din ve bilimi evlendirecek inşa etmeye çalışmışlardır.

“Hearts of Gold and Silver”. Bu bağlamda, on beşinci yüzyılın başlarında, Etiyopya'da Hristiyan veba karşıtı ilahi isimler harf büyüsünün, Bünici-Bistâmici harfliğindeki Kuzey Afrika patlamasıyla eş zamanlı olarak geliştirilmiş görünmesi oldukça düşündürücüdür. (Derat, “Du lexique aux talismans”). Erken modern Latin Avrupa'nın doğal, anormal ve doğaüstü, kabalistik veya başka türlü, veba karşıtı muskalar hakkındaki ilmi tasdikleri ve eleştirileri için bkz. Černý, “Magical and Natural Amulets”.

73 Erken modern Hristiyan deneyimciliğinin “bilimsel modernite”nin birincil motoru olduğunu savlayan literatür çok geniştir ve bilim tarihçilerine malumdur. Bu nedenle burada özetlenmenin gereği ve imkânı yoktur. Benzer şekilde, Frances Yates'in (ö. 1981) önderliğinde, genel olarak teleolojik yaklaşımını terk ederken, Avrupa çalışanlar okült bilimleri erken modern dönem deneyimselliği ve matematiğinin (*mathesis*) önemli vektörleri olarak rehabilite ettiler. İslami okült-bilimsel, matematikleştirilmiş deneyimciliğin tarihi üzerine çağdaş çalışmalar için bkz. örneğin Fazlıoğlu, “Between Reality and Mentality”; Melvin-Koushki, “Powers of One”; Melvin-Koushki, “Is (Islamic) Occult Science?”; ayrıca bkz. Gutas, “Avicenna and After”.

74 Erken modern Batı-İçeride deneyimcilik nosyonlarının birleştiği ve ayrıldığı noktalar ve “erken modernite”nin daha geniş bir Afro-Avrasya tanımı için bkz. Melvin-Koushki, “*Tahqiq vs. Taqlid*”.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

- Bitlisi, İdris, *Risâletü'l-ibâ' an mevâkı'l-vebâ*, Aşir Efendi 275/3, 101b-160b (istinsah 1184/1770).
- el-Bistâmî, Abdurrahman, *Vasfu'd-devâ fi keşfi âfâti'l-vebâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2811/44 (thk. Abdülhamid Salih Hamdân. Paris: el-Elif, 1988).
- , *el-Ed'iyetü'l-müntehâbe fi'l-edviyeti'l-mücerrebe*, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi 4228/1.
- Hızır, Celâleddin (Hacı Paşa). *Müntehâb-ı Şifâ*, ed. Zafer Önler, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1990.
- İbn Haydûr et-Tâdilî, *el-Makâletü'l-hikemiyye fi'l-emrâzi'l-vebâiyye*, çev. Gigandet, “Trois Maqâlât sur la prévention des épidémies”, 263-74.
- Kemalpaşazâde, Ahmed, *Râhatü'l-ervâh*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 430/36.
- Taşköprizâde, Ahmed, *Risâletü's-şifâ li-edvâ'il-vebâ*. Süleymaniye, Aşir Efendi 275/1, 1a-73a (1184/1770); Riyad, King Saud University Library, 6737, 90 vr. (XII/XVIII. yüzyıl); litografi: Kahire: al-Matbaatü'l-Vehbiyye, 1292/1875, 104 s.
- , *er-Risâletü'l-câmia li-vasfi'l-ulûmi'n-nâfia: Faydalı İlimlerin Niteliklerini Kuşatan Risale*, thk. Murat Kaş. İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2016.
- , *es-Saâdetü'l-fâhire fi siyâdeti'l-âhira: Yüce Ahiret Makamına Götüren Değerli Mutluluk*, thk. Sami Turan Erel, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2016; thk. Mustafa Necip Yılmaz, “Taşköprülüzâde ve es-Saâdetü'l-fâhire fi siyâdeti'l-âhira adlı eseri”, Marmara Üniversitesi, 1991.
- , *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde*, 3 cilt, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Tokatlı, Molla Lütfî, *Risâletü Tad'ifi'l-mezbah*, Ed. Şerafettin Yaltkaya, Trc. Abdullhak Adnan ve Henry Corbin, La duplication de l'autel (Platon et le problème de Delos). Paris: E. de Boccard, 1940.

İkincil Kaynaklar

- Albertson, David, *Mathematical Theologies: Nicholas of Cusa and the Legacy of Thierry of Chartres*, New York: Oxford University Press, 2014.
- Artun, Tuna, “Hearts of Gold and Silver: Production of Alchemical Knowledge in the Early Modern Ottoman World”, doktora tezi, Princeton University, 2013.
- Ballan, Mohamad, “The Scribe of the Alhambra: Lisân al-Din Ibn al-Khatîb, Sovereignty and History in Nasrid Granada”, doktora tezi, University of Chicago, 2019.
- Bulmuş, Birsen, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- Çankaya, Nurten, “Taşköprülüzade Ahmet İsameddin Efendi'nin *Risâletü's-Şifâ li-edvâ'il-vebâ* adlı Risalesi Üzerine bir Değerlendirme”, VIII. *Türk Tıp Tarihi Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler*, ed. Nil Sarı ve Ayşegül Erdemir, 313-22, İstanbul: Türk Tıp Tarihi Kurumu, 2006.
- Černý, Karel, “Magical and Natural Amulets in Early Modern Plague Treatises”, *Sudhoffs Archiv* 97/1 (2013), 81-101.
- Çevikel, Nuri, “Taşköprizâde (İsameddin) Ahmed Bin Mustafa'nın Mevzû'âtül-'Ulûm'unda İlim Kavramı 1495-1561”, *Gazi Akademik Bakış* 3/6 (2010), 177-89.
- Conrad, Lawrence I. “Arabic Plague Chronologies and Treatises: Social and Historical Factors in the Formation of a Literary Genre”, *Studia Islamica* 54 (1981), 51-93.
- Coulon, Jean-Charles, “Building al-Bûni's Legend: The Figure of al-Bûni through 'Abd al-Rahmân al-Bistâmî's *Shams al-âfâq*”, *Journal of Süfi Studies* 5/1 (2016), 1-26.
- , “La magie islamique et le *corpus Bûnianum* au Moyen Âge”, doktora tezi, University of Paris IV, Sorbonne, 2013.
- Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton: Princeton University Press, 1977.
- Durat, Marie-Laure, “Du lexique aux talismans: occurrences de la peste dans la Corne de l'Afrique du XIIIe au XVe siècle”, *Afrique* 9 (2018), <https://doi.org/10.4000/afriques2090>.

- Fazlıoğlu, İhsan. "Between Reality and Mentality: Fifteenth Century Mathematics and Natural Philosophy Reconsidered", *Nazariyat* 1/1 (2014), 1-39.
- , "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvanu's-Safâ ve Abdurrahmân Bistâmî", *Dîvân: İlmî Araştırmalar* 1 (1996), 229-40.
- Fleischer, Cornell H. "A Mediterranean Apocalypse: Prophecies of Empire in the Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Speaking the End Times: Prophecy and Messianism in Early-Modern Eurasia*, ed. Mayte Green-Mercado, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 61/1-2 (2018), 18-90.
- , "Ancient Wisdom and New Sciences: Prophecies at the Ottoman Court in the Fifteenth and Early Sixteenth Centuries", *Falnama: The Book of Omens*, ed. Massumeh Farhad ve Serpil Bağcı, 232-43, Londra: Thames & Hudson.
- Gardiner, Noah, *Ibn Khaldûn versus the Occultists at Barqûq's Court: The Critique of Lettrism in al-Muqaddimah*, Berlin: EB-Verlag, 2020.
- , "Books on Occult Sciences", *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, Vol. 1: *Essays*, ed. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar ve Cornell H. Fleischer, 557-87, Leiden: Brill, 2019.
- , "The Occultist Encyclopedism of 'Abd al-Rahmân al-Bistâmî", *Mamlûk Studies Review* 20 (2017), 3-38.
- , "Esotericism in a Manuscript Culture: Aḥmad al-Bûnî and His Readers through the Mamlûk Period", doktora tezi, University of Michigan, 2014.
- Gigandet, Suzanne, "Trois *Maqâlat* sur la prévention des épidémies", *Arabica* 52/2 (2005), 254-93.
- , "Trois *Maqâlat* au sujet des épidémies de peste en Analousie et au Magreb", *Arabica* 48/3 (2001), 401-7.
- Gökbilgin, M. Tayyib, "Taşköprü-zâde ve İlmî Görüşleri", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 6/1-2, 3-4 (1975-76), 127-38, 169-82.
- Gutas, Dimitri, "Avicenna and After: The Development of Paraphilosophy. A History of Science Approach", *Islamic Philosophy from the 12th to the 14th Century*, ed. Abdelkader Al Ghouz, 19-71, Göttingen: V&R unipress/Bonn University Press, 2018.
- Hallum, Bink, "New Light on Early Arabic *Awfâq* Literature", *Islamicate Occult Sciences in Theory and Practice*, ed. Liana Saif, Francesca Leoni, Matthew Melvin-Koushki ve Farouk Yahya, Leiden: Brill, 2020.
- Harris, Nicholas. "Better Religion through Chemistry: Aydemir al-Jildaki and Alchemy under the Mamluks", doktora tezi, University of Pennsylvania, 2020.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*, 4 cilt, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2008.
- , *Fihrist mahtûâtî't-tıbbî'l-İslâmî bi-lugâti'l-Arabiyye ve'l-Türkiyye ve'l-Fârisiyye fî mektebât Türkiyâ*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1404/1984.
- İnalçık, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481)*, İstanbul: İSAM, 2010.
- Jones, Lori, *Time, Space, and the Plague: Rereading English and French Plague Tracts, 1348-1750*, Montreal & Kingston: McGill-Queen's University Press, 2020.
- , "Experience over Education or Education over Experience? Late Medieval and Early Modern Medical Writing about the Plague", *Medical Education: A History in 20 Case Studies*, ed. Delia Gavrus ve Susan Lamb, Montreal: McGill-Queen's University Press, 2020.
- Josephson-Storm, Jason Å. *The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity, and the Birth of the Human Sciences*, Chicago: University of Chicago Press, 2017.
- Lemay, Richard, "L'İslam historique et les sciences occultes", *Bulletin d'Études Orientales* 44 (1992), 19-37.
- Markiewicz, Christopher, *The Crisis of Kingship in Late Medieval Islam: Persian Emigres and the Making of Ottoman Sovereignty*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Melvin-Koushki, Matthew, "The Occult Sciences in Safavid Iran and Safavid Occultists Abroad", *The Safavid World*, ed. Rudi Matthee, New York: Routledge, 2021 (baskı aşamasında).

- , “Is (Islamic) Occult Science Science?”, *Theology and Science* 18/2 (2020), 303-24.
- , “World as (Arabic) Text: Mîr Dâmâd and the Neopythagoreanization of Philosophy in Safavid Iran”, *Studia Islamica* 114/3 (2019), 378-431.
- , “*Tahqîq* vs. *Taqîd* in the Renaissances of Western Early Modernity”, *Philological Encounters* 3/1-2 (2018), 193-249.
- , “How to Rule the World: Occult-Scientific Manuals of the Early Modern Persian Cosmopolis”, *Journal of Persianate Studies* 11/2 (2018), 140-54.
- , “Early Modern Islamic Empire: New Forms of Religiopolitical Legitimacy”, *The Wiley-Blackwell History of Islam*, ed. Armando Salvatore, Roberto Tottoli ve Babak Rahimi, 353-75, Hoboken: Wiley-Blackwell, 2017.
- , “Powers of One: The Mathematicalization of the Occult Sciences in the High Persianate Tradition”, *Intellectual History of the Islamic World* 5/1 (2017), 127-99.
- , “Of Islamic Grammatology: Ibn Turka’s Lettrist Metaphysics of Light”, *Al-‘Uşûr al-Wustâ* 24 (2016), 42-113.
- Morrison, Robert G. *Islam and Science: The Intellectual Career of Nizâm al-Din al-Nisâbüri [sic]*, Londra: Routledge, 2007.
- Panzac, Daniel, *La peste dans l’empire ottoman, 1700-1850*, Leuven: Peeters, 1985.
- Savage-Smith, Emilie, “Magic and Islam”, *Science, Tools & Magic*, Part One: *Body and Spirit, Mapping the Universe*, ed. Francis Maddison ve Emilie Savage-Smith, Londra: The Nour Foundation, 1997.
- Şen, A. Tunç, “Practicing Astral Magic in Sixteenth-Century Ottoman Istanbul: A Treatise on Talismans Attributed to Ibn Kemal (d. 1534)”, *Magic, Ritual, and Witchcraft* 12/1 (2017), 66-88.
- , “Astrology in the Service of the Empire: Knowledge, Prognostication, and Politics at the Ottoman Court”, doktora tezi, University of Chicago, 2016.
- Stearns, Justin. “Public Health, the State, and Religious Scholarship: Sovereignty in Idris al-Bidlisi’s Arguments for Fleeing the Plague”, *The Scaffolding of Sovereignty: Global and Aesthetic Perspectives on the History of a Concept*, ed. Zvi Ben-Dor Benite, Stefanos Geroulanos ve Nicole Jerr, 163-85, New York: Columbia University Press, 2017.
- , *Infections Ideas: Contagion in Premodern Islamic and Christian Thought in the Western Mediterranean*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2011.
- Thorndike, Lynn, *A History of Magic and Experimental Science*, 8 cilt, New York: Columbia University Press, 1923-58.
- Ullmann, Manfred, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden: Brill, 1972.
- Varlık, Nühket, ed. *Plague and Contagion in the Islamic Mediterranean*, Kalamazoo, MI: Arc Humanities Press, 2017.
- Varlık, Nühket, “Between Local and Universal: Translating Knowledge in Early Modern Ottoman Plague Treatises”, *Knowledge in Translation: Global Patterns of Scientific Exchange, 1000-1800 ce*, ed. Patrick Manning ve Abigail Owen, 177-90, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2018.
- , “‘Oriental Plague’ or Epidemiological Orientalism?: Revisiting the Plague Episteme of the Early Modern Mediterranean”, *Plague and Contagion*, ed. Nühket Varlık, 57-87.
- , “From *Bête Noire* to *le Mal de Constantinople*: Plagues, Medicine, and the Early Modern Ottoman State”, *Journal of World History* 24/4 (2014), 741-70.
- , *Plague and Empire in the Early Modern Mediterranean World: The Ottoman Experience, 1347-1600*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015. Türkçe çevirisi: *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba, 1347-1600*, çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Weill-Parot, Nicolas, “La rationalité médicale à l’épreuve de la peste: médecine, astrologie et magie (1348-1500)”, *Médiévales* 46 (İlkbahar, 2004), 73-88.
- Yıldız, Sara Nur, “From Cairo to Ayasuluk: Hacı Paşa and the Transmission of Islamic Learning to Western Anatolia in the Late Fourteenth Century”, *Journal of Islamic Studies* 25/3 (2014), 263-97.